

FORUM *för*
TRÄDGÅRDS
HISTORISK
FORSKNING

Bulletin

för trädgårdshistorisk forskning

■ Nr 36, 2023

I skuggan av byggnaden

De gröna kulturmiljöernas status som kulturarv

Förord/Preface

(a short translation in English below)

I din hand håller du ett nytt nummer av Bulletin för trädgårdshistorisk forskning, nr 36. Innehållet består huvudsakligen av artiklar från Forums seminarium 2022: *I skuggan av byggnaden: De gröna kulturmiljöernas status som kulturarv* som genomfördes som ett digitalt seminarium i oktober 2022. Tack till alla författare, recensenter och redaktionsgruppen bestående av Sofia Cele, Katarina Ottosson, Pernilla Lindström för gott samarbete med årets Bulletinen. Tack även Boel Nordgren för layout. Vi hoppas att tidskriften skall erbjuda stimulerande läsning!

In your hand you are holding the new Bulletin, number 36. The content is based on the Gardenhistoryforum digital Seminar in October 2022 with the title: *In the shadow of the built cultural heritage: the status as heritage for the green cultural heritage*. Thank you all authors, reviewers and the editorial board consisting of Sofia Cele, Katarina Ottosson, Pernilla Lindström for fruitful collaboration with the Bulletin. Thank you also, Boel Nordgren for doing the layout. All texts are in Swedish with English summaries. We hope this Bulletinen will offer you stimulating reading!

/Joakim Seiler
Redaktör för Bulletinen
Editor of the Bulletin

Bulletin för trädgårdshistorisk forskning, nr 36, 2023

Tidskriften ges ut av Forum för trädgårdshistorisk forskning (Garden History Forum), som är ett tvärvetenskapligt nätverk bestående av forskare, studenter och yrkesverksamma med intresse för trädgårdshistoria. Föreningen bildades 1995 och ordnar årliga seminarier på olika teman med anknytning till ämnet.

Redaktör: Joakim Seiler

Layout: Boel Nordgren (Edlas Have)

Redaktion: Sofia Cele, Katarina Ottosson, Pernilla Lindström

ISSN: 1652-2362

Framsidas bild:

Parterren på Castello Ruspoli som klipps med skära. Fotograf Joakim Seiler. 2022.

Innehåll/Contents

SEMINARIUM 2022

I skuggan av byggnaden

De gröna kulturmiljöernas status som kulturarv

Sofia Cele.....4

Det gröna kulturarvet i samhällsutvecklingen

Catharina Nolin.....6

Järnvägsträdgårdarnas uppgång och fall

Anna Lindgren.....9

Hälsingegårdarnas gröna kulturarv

Erik Nordin.....12

Privatträdgården som kulturarv

Åsa Wilke.....15

Lärkastugans fruktträdgård

Anneli Larsson.....17

Trädgårdshantverk som kulturarv

Joakim Seiler.....19

ARTIKLAR

Jubileumsutställningen i hortikulturens historia

Fallet Bondegården

Andrej Slávik.....22

AVHANDLINGAR

Lisa Larsson

Att sträcka ut sig i staden

En studie om social reproduktion, parkplanering och rekreation i västra Kungsholmens parker

(Catharina Nolin).....25

UPPSATSER

Studentuppsatser med anknytning till park-, trädgårds-, landskaps- och odlingshistoria.....26

BOKANMÄLNINGAR/RECENSIONER

Boel Nordgren och Inger Olausson

Trädgårdsmästarinnor

Hundra år av kamp för jämställd trädgårdsutbildning

(Julie von Hofsten).....28

Darryl Moore

Gardening in a Changing World

Plants, people and the climate crisis

(Sofia Cele).....29

Nationalmuseum

Trädgården

Konst och natur under sex sekler

(André Strömquist och Sofia Cele).....30

Anna Jakobsson, Per Håkansson, Astrid-Louise Lidforsen, Sandra Mols

Hundra år med Rostorps trädgårdar

Jubileumsbok för Föreningen Rostorps Egna Hem

(Ulrika Rydh).....31

I skuggan av byggnaden

De gröna kulturmiljöernas status som kulturarv

Sofia Cele

Den 6 oktober 2022 gick seminariet *I skuggan av byggnaden: De gröna kulturmiljöernas status som kulturarv* av stapeln som ett digitalt seminarium. Den bakomliggande tanken var att på ett tydligt sätt lyfta fram de gröna kulturmiljöerna som en hotad del av vårt kulturarv. För trots att det, sedan länge, finns ett ökande intresse för både trädgård och byggnadsvård så hamnar de gröna kulturmiljöerna i skymundan. Alldeles för ofta är både intresset och kunskapsnivån alltför låg och det leder tyvärr till att både medvetenheten om, och skyddet av, miljöerna blir för svagt. Vad är det som gör att de hamnar i skymundan och vad krävs för att stärka kunskapen och skyddet av våra gröna kulturmiljöer?

Självfallet innebär det gröna kulturarvet en alldeles särskilt typ av problematik i jämförelse med den byggda miljön. En trädgård är i ständig förändring och kräver kontinuerlig skötsel för att bevaras. Det är inte heller helt enkelt att förhålla sig till hur en grön kulturmiljö ska hanteras och skötas. Platsens och växternas kontinuerliga förändring och tidens gång gör att en trädgård eller park aldrig är konstant. Det ställer också vår syn på historien på sin spets, vilken tid är det egentligen vi bevarar eller återskapar? Vad handlar om nutidens syn på historien och vad handlar om det som vi faktiskt vet om den tiden? Alla dessa frågor gör ju att bevarandet av gröna kulturmiljöer också handlar om skötseltekniker, växtmaterial och att hantera ständigt förändrade förhållanden inom klimat, väder, natur och samhälle som vi ställs inför i en allt mer ökande takt.

För seminariet hade vi bjudit in flera olika föreläsare för att få skilda perspektiv på de gröna kulturmiljöerna. *Catharina Nolin*, professor i konstvetenskap vid Stockholms universitet inledde med att lyfta upp de utmaningar som det gröna kulturarvet ställs inför i samhällsutvecklingen där en kraftig förtätning av många gröna miljöer är problematisk, i synnerhet när både medvetenheten och kunskapen om dessa miljöer är låg. Vilka miljöer är det som försvinner i dagens samhällsplanering och vilka värden försvinner med dem? *Anna Lindgren*, doktor i kulturvård vid Göteborgs universitet och forskningssamordnare vid Statens maritima och transporthistoriska museer, berättade utifrån sin avhandling om järnvägsträdgårdar hur de gröna miljöerna gick från att vara en tydligt integrerad verksamhet inom Statens järnvägar med trädgårdar och plantskolor, till att helt nedmonteras och nu vara i princip bortglömda. *Erik Nordin*, fd Länsantikvarie i Gävleborgs län, berättade om utmaningarna med att arbeta med de gröna kulturmiljöerna och hälsingegårdarna som världsarv. Här handlar det både om miljöer där det inte finns mycket dokumentation kvar men också om svårigheten med att arbeta med ett helhetsperspektiv på gröna och byggda miljöer inom världsarvet. *Åsa Wilke*, landskapsarkitekt och författare, tog upp privatträdgården som kulturarv och menade att trädgården hanterats styvmoderligt av byggnadsvården. Hon visade hur synen på trädgården och dess utformning förändrats under 1900-talet. Åsa diskuterade hur det är möjligt att höja medvetenheten och få ut kunskap av

hög nivå till en intresserad allmänhet, som faktiskt är de som sköter om villaträdgårdarna. *Anneli Larsson*, kulturarvssekreterare i Mora kommun, berättade om arbetet med Lärkastugan. Anneli erbjöd ett tjänstemannaperspektiv på hur ett restaureringsarbete kan gå till. Hon menade att det är centralt att samla den kompetens och lokala engagemang som finns runt en kulturmiljö, men också att lagskyddet måste stärkas för kulturmiljöerna. Slutligen tog *Tina Westerlund*, lektor vid Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, upp växter som kulturarv medan *Joakim Seiler* chefsträdgårdsmästare vid Gunnebo Slott och adjungerad lektor vid Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, diskuterade trädgårdshantverk som kulturarv. Både det växtmaterial som vi använder i trädgårdar och de tekniker och verktyg som används påverkar i hög grad trädgårdarna och hur de kommer att uppfattas, men här handlar det också om vilken typ av miljöer som historiska metoder och material resulterar i. Kanske skiljer de sig från vår idé om den historiska trädgården? Kan dessa metoder och växtmaterial vara viktiga i arbetet för klimat och biologisk mångfald?

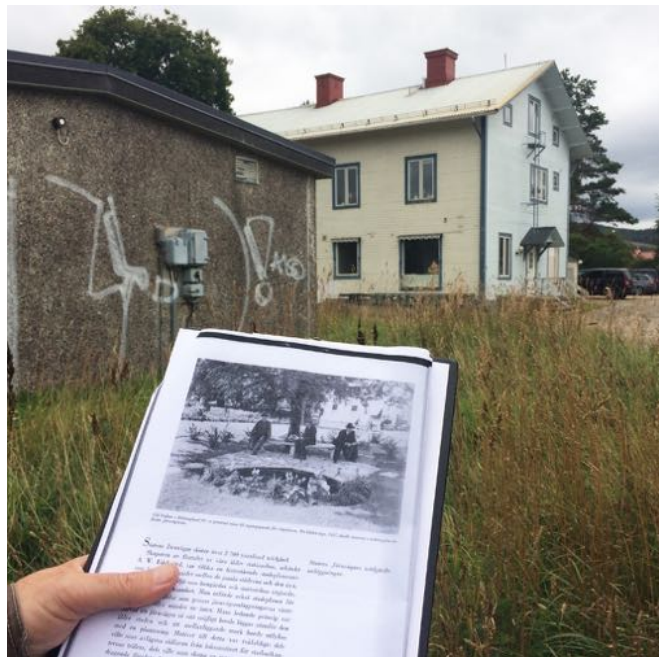
Det blir tydligt i diskussionerna vilken mängd av perspektiv och utmaningar som sammanfaller när det handlar om att stärka de gröna kulturmiljöernas status. Samtidigt så landar diskussionerna i att vi måste arbeta tillsammans för att stärka medvetenheten och kunskapsnivån inom alla aspekter av de gröna kulturmiljöerna. I den processen måste vi fortsätta att sprida kunskap mellan varandra och dela med oss av både utmaningar och goda exempel. Det är också tydligt att det behövs ett brett kunnande som spänner mellan allt från arkeologi, växtkunskap, praktisk trädgårdsskötsel till samhällsutveckling och politik för att vi tillsammans ska kunna stärka det gröna kulturarvet. Det vill vi i Forum gärna arbeta för även i framtiden. Jag hoppas att årets upplaga av Bulletinen kan ge fortsatt inspiration och kunskap om det gröna kulturarvet.

Sofia Cele

ordförande Forum för Trädgårdshistorisk Forskning
Docent Kulturgeografi, Uppsala universitet

■ Fig. 1. Catharina Nolin lyfte de utmaningar som det gröna kulturarvet ställs inför i samhällsutvecklingen där en kraftig förtätning av många gröna miljöer är problematisk. Fotograf: Catharina Nolin.

■ Fig. 2. Anna Lindgren berättade om hur de gröna miljöerna gick från att vara en tydligt integrerad verksamhet inom Statens järnvägar, till att helt nedmonteras och nu vara i princip bortglömda. Fotograf: Anna Lindgren.

■ Fig. 3. Erik Nordin berättade om utmaningarna med att arbeta med de gröna kulturmiljöerna och hälsingegårdarna som världsarv. Foto: Privat ägo.

■ Fig. 4. Åsa Wilke tog upp privatträdgården som kulturarv och menade att trädgården hanterats styvmoderligt av byggnadsvården. Fotograf: Åsa Wilke.

■ Fig. 5. Anneli Larsson erbjöd ett tjänstemannaperspektiv på hur ett restaureringsarbete kan gå till, utifrån exemplet Lärkastugan i Dalarna. Fotograf: Karl Lärka, 1930.

■ Fig. 6. Tina Westerlund tog upp växter som kulturarv medan Joakim Seiler diskuterade trädgårdshantverk som kulturarv. Fotograf: Daniel Lundberg, 2020.

Det gröna kulturarvet i samhällsutvecklingen

Catharina Nolin

Många kulturhistoriskt värdefulla gröna miljöer riskerar idag att exploateras i samband med förtätning och ökad bebyggelse. Avsaknaden av långsiktiga planer, noggranna studier och inventeringar av dessa miljöer bidrar till bevarandeproblematiken och osäkerheten kring deras värden. Det räcker inte att försöka fastställa dessa värden inför samrådshandlingar, då är det som regel alldeles för sent.

I många samhällen finns idag en uttalad ambition att öka bostadsbyggandet. Planeringshorisonterna är långa, det gäller att optimera användandet av kommunal mark, liksom att lokalisera områden med utvecklingspotential. Förtätning förs ofta fram som ett bra sätt för att få till stånd dessa bostäder och för att nå en ökad hållbarhet. Som en effekt av detta har trycket på offentliga grönområden och parker, bostadsgårdar och lekplatser ökat dramatiskt de senaste decennierna. Medvetet eller omedvetet betraktas grönområden och bostadsgårdar som ytor som kan förädlas och ges ett högre värde – inte som platser med höga kulturhistoriska värden och som fyller viktiga funktioner för de boende. När förtätningar görs på bekostnad av kulturhistoriska, arkitektoniska, konstnärliga och sociala värden kan förlusterna bli märkbara. Många av välfärdssamhällets vardagslandskap är framträdande exempel på värdet av gemensamma platser för rekreation och lek, odling och utomhusaktiviteter. Flertalet fyller samma funktion nu som då de tillkom, men endast ett fåtal är skyddade eller betecknade som kulturhistoriskt värdefulla. Det kan även handla om partier som inte är så ordnade, men som aktivt har sparats för att kunna användas i vardagen. Många bostadsområden från 1930- till 1960-talen är byggda för att interagera med omgivande skogspartier och utan tydliga gränser mellan de olika miljöerna. Skogspartier med gångvägar skapar informella strukturer inom vilka människor och djur kan röra sig och skapar andra rörelsemönster än gatunätet. Hittills har förtätningar skett på just sådan mark. Även äldre villor med uppväxta trädgårdar i kulturhistoriskt värdefulla områden rivs för att ge plats för flerfamiljshus med hårdgjorda ytor och stark reducering av grönskan. I detta sammanhang har jag valt att mera ingående presentera två pågående arbeten i bostadsområden från 1960-talet (Nolin 2022a).

Bostadsområdet Kv. Plankan på Södermalm i Stockholm

Kv. Plankan är ett storgårdskvarter på Södermalm i Stockholm uppfört 1964–1968 efter ritningar av arkitekt Lars Bryde och med markplanering av Sylvia Gibson på uppdrag av Stockholms parkavdelning. Bostadsområdet planerades som kvartersmark och den generösa gården uppläts med tomträtt till Hyreshus i Stockholm AB. Gibson ville skapa en attraktiv miljö för allmänheten och de boende, vilket resulterade i ett funktionsseparerat storgårdskvarter med en del för förskolebarn och en del för äldre personer, avpassade efter behov och tänkta önskemål. Plaskdammen och lekplatserna användes av ett stort antal barn då det inte fanns så många andra gröna miljöer i närheten. Gården blev med sitt strama formspråk, begränsade växtsortiment och hårdgjorda ytor en tydlig representant för 1960-talets landskapsarkitektur. Fram till nyligen möblerade trädkronorna luftrummet mellan husen och skapade ett fint skuggspel, precis som Gibson eftersträvat (Gibson 1968 s. 146).

■ Fig. 1. Inget av Sylvia Gibsons gröna gård finns kvar – den har ersatts av ett högt bostadshus. Kvarteret Plankan på Södermalm i Stockholm. Foto: Catharina Nolin.

Det kommunala bostadsbolaget Svenska Bostäder lanserade 2003 idén att gården skulle bebyggas med ett hus för studentbostäder samt att de befintliga husen skulle byggas på. Sylvia Gibson var vid denna tid i det närmaste bortglömd, men många framhöll Plankans värde (Nolin 2016, Nolin 2022b, Pettersson 2001). Protesterna blev starka, främst från de boende som i stället för en grönskande gård skulle få ökad insyn och minskat ljusinsläpp i sina hem, men också från Skönhetsrådet, privatpersoner och olika sammanslutningar. Överklaganden fördes upp i Mark- och miljööverdomstolen, men de boende förlorade målet. Staden som äger marken och upplåter den åt Svenska Bostäder genom tomträttsavtal hade inga invändningar mot att allmän parkmark skulle tas i anspråk för bebyggelse (Stockholms kommun, Kv. Plankan; Svenska Bostäder).

Plankans grundförhållande med garage under gården och därunder tunnelbanan har gjort bygget komplicerat. Staden har flera gånger skjutit till medel för att arbetet ska kunna fortsätta. Fördyrningar har lett till att bygget stått stilla i perioder. Ärendet har drivits hänsynslöst och stadens kommunala bostadsbolag och styre har haft ett stort ekonomiskt och politiskt övertag. Bostadsgården av en av sin tids ledande landskapsarkitekter, som också fyllt ett stort behov som offentlig park, har bedömts sakna värde jämfört med ett relativt litet tillskott av bostäder. Boendemiljön har försämrats permanent då dess största tillgång har byggts bort.

Förtätade miljonprogram

Att förtäta miljonprogram står idag högt på agendan: för att öka bostadsbeståndet, göra områdena mera innerstadsliga, spara jordbruksmark genom att bygga tätare i befintliga områden, eller för att det finns en föreställning om att stadsdelarna skall befrias från gamla bojar och strukturer. Ett aktuellt exempel är Lorensborg och Bellevuegården i Malmö, där planerade förtätningar med 1200 bostäder syftar till att ”bygga staden hel” (Ärlemyr 2021 s. 12–14). Planerna presenteras med formuleringar som ”Bo grönt och hållbart med nära till allt” och att det ska byggas klimatvänligt och fossilfritt. De gröna gårdarna framhålls som områdets främsta kvalitet, men det finns ingen karakteristik av vad som utmärker dem (Planprogram 6050. Lorensborg och Bellevuegården 2021). Generösa utemiljöer blir extra viktiga som kompensation för trånga bostäder eller avsaknad en egen trädgård. När de innehåller lekplatser främjar de barns lek och fysiska utveckling. Minskade gemensamma utemiljöer ger färre kontaktytor mellan de boende. Eftersom hela grundackordet är att det endast finns fördelar med att området blir tätare måste slutsatsen bli att det gröna inte har något kulturhistoriskt värde. För de boende blir det en utmaning att förstå hur dagens öppna gröna gårdsmiljö ska göras ”grönt och hållbart” genom en drastisk skalförskjutning med betydligt högre hus (Nolin 2022a s. 91).

Dokumentation för bevarande

Samrådshandlingar och andra kunskapsunderlag som ska förklara planerade byggnationer och teckna en bakgrund till förändringarnas inverkan på platsen varierar till innehåll och kvalitet. Medan byggnader kan vara noggrant presenterade med angivande av arkitekt, byggherre och bygghår samt förändringar på fönster, portar och fasader, är de gröna områdena kortfattat eller rent av undermåligt presenterade och inte sällan utan att upphovspersoner namnges. Detta leder till att beslut tas på oklara premisser. Byggnadsantikvarier och utredare ska ofta genomföra uppdraget på kort tid, vilket gör det svårt att bedöma vegetationen eller att ta fram relevant källmaterial. När samrådshandlingar blir tillgäng-

liga för allmänheten är det ofta för sent att göra några substantiella förändringar. Förslagen har föregåtts av fleråriga politiska styrningar och beslutsprocesser, privata initiativ har bejakats och löften ska hållas. Presumptiva byggherrar står beredda att sälja lägenheter eller upplåta hyresrätter; entreprenörer har kontrakt på arbeten som ska genomföras. Protester eller förslag på andra lösningar negligeras eller tonas ned.

Vad kan då göras för att öka medvetenheten kring det gröna kulturarvet? Dokumentation måste föregå politiska beslut, tjänsteutlåtanden och samrådshandlingar. Fastighetsförädlare, byggherrar och planerare måste involveras i bevarandefrågorna tidigare – och politiker och tjänstemän behöver bli mera lyhörda i att följa kulturvårdande instansers bedömningar. Riksantikvarieämbetet, länsstyrelser och minnesinstitutioner behöver diskutera vilka miljöer som behöver skyddas. Internationella konventioner, som Florensdokumentet, kan användas för att stärka värdet av det gröna kulturarvet, och för att understryka behovet av dokumentation. Den europeiska landskapskonventionen kan användas för att betona det gemensamma ansvaret, liksom för att bedöma det demokratiska i processerna. Agenda 2030 och de globala målen för hållbar utveckling, särskilt mål 11 ”Hållbara städer och hållbara samhällen” kan likaså användas. Detaljplaner, riksintressen och plan- och bygglagen kan ge vägledning.

Medvetenheten om den mångfald av värden parker och trädgårdar har och ger måste tillvaratas. Ursprungliga värden i 1900-talets bostadsgårdar, radhusområden och lekmiljöer i gränslandet mellan privat och offentligt går nu förlorade. Med sin vanlighet och enkla utformning misstas de för överbliven natur. För att den gröna kulturmiljöns fulla värde och komplexitet skall förstås och bevaras behövs långsiktiga planer, noggranna studier och inventeringar, liksom högre skötselnivåer. Endast några få parker och trädgårdar från 1900-talet är byggnadsminnen, som Källängsparken i Vimmerby av Ulla Bodorff, Ulla Molins egen trädgård i Höganäs och Marabouparken i Sundbyberg av Hermelin & Wedborn. Merparten saknar formellt skydd. En stor del av landskapsarkitekternas uppdrag under 1900-talet utgjordes av vardagliga miljöer,

■ Fig. 2. Marabouparken i Sundbyberg, en av ett fåtal byggnadsminnesförklarade parker och trädgårdar i Sverige. Foto: Catharina Nolin.

som flerbostadsområden och radhusområden. Några personer, som Holger Blom och Erik Glemme i Stockholm och Arvid Bengtsson i Helsingborg respektive Göteborg, har uppmärksamats. Det samma gäller för Sven A. Hermelin, men inte alls för hans partner Inger Wedborn. Mycket lite är känt om de bostadsområden som Walter Bauer och Eric Anjou ritade tillsammans under 1940- och 1950-talen. Under 1900-talets första hälft öppnade flera kvinnor egna kontor, men verk av ledande landskapsarkitekter, som Ulla Bodorff och Sylvia Gibson, försvinner därför att ingen känner till dem. Verk av manliga landskapsarkitekter kommer att ha bevarats i högre grad än sådana av kvinnliga upphovspersoner eftersom många män redan är kanoniserade. Ojämligheten kommer att bestå så länge okunskap om kvinnliga upphovspersoner finns.

Källförteckning

Internetkällor

Malmö stad (malmo.se):

Lorensborg och Bellevuegården

Planprogram 6050. Lorensborg och Bellevuegården 2021. Besökt 211201.

<https://malmo.se/Bo-och-leva/Bygga-och-bo/Detaljplaner/Planprogram/Pp-6050-Lorensborg-och-Bellevuegarden.html>. Besökt 220408.

PM kulturmiljö till Planprogram 6050. Lorensborg och Bellevuegården 2021. <https://motenmedborgarportal.malmo.se/welcome-sv/namnder-styrelser/stadsbyggnadsnamnden/mote-2021-05-27/agenda/pp-6050-pm-kulturmiljo-pdf?downloadMode=open>. Besökt 220408.

Stockholms kommun, Kv. Plankan:

<https://etjanst.stockholm.se/Byggochplantjansten/arenden/arende/2004-15720?dataSource=2>.

Stockholms kommunfullmäktiges protokoll med bilagor 12 april 2021 (<https://edokmeetings.stockholm.se/committees/kommunfullmaktige/mote-2021-04-12>). Besökt 220409.

Svenska Bostäder:

”Reviderat genomförandebeslut gällande fastigheten Plankan 24, stadsdelen Södermalm” (2020-12-03).

”Reviderat genomförandebeslut gällande fastigheten Plankan 24, stadsdelen Södermalm” (2022-03-31). <https://edokmeetings.stockholm.se/committees/svenska-bostader-ab/mote-2022-03-31> Besökt 220409.

Tryckta källor

Gibson, Sylvia (1968). ”Kv. Plankan, Stockholm”, *Havekunst* 1968, s. 146-147.

Nolin, Catharina (2016). ”Sylvia Gibson and Sweden’s post-World War II welfare landscapes”, *OEI* vol. 73-74.

Nolin, Catharina (2022a). Valfärdssamhällets vardagsmiljöer under press”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 82 2022.

Nolin, Catharina (2022b). ”Radhusen i 1950-talets ytterstad”, *Samfundet S:t Eriks årsbok* 2022. Stockholm: Appell förlag.

Pettersson, Ann (2001). *Landskapsarkitekt Sylvia Gibson. En bortglömd pionjär?* C-uppsats i konstvetenskap. Stockholms universitet: Konstvetenskapliga institutionen.

Ärlemyr, Hilda 2021-09-25. ”Upprört när politiker vill förtäta städernas mest utsatta delar”, i *Dagens Nyheter* 25 september.

Summary

Sweden has a large and representative body of 20th century public parks, green areas and playgrounds intended for everyday use. But only a small amount of these representations of the Swedish welfare state is classified as heritage. A majority is taken for granted, other are threatened, even when designed by leading landscape architects. Some are replaced by new building blocks or subway stations despite massive protests from the public or the possibility to build more discreetly. Parks and green areas are regarded as space to be refined and given a higher value – and not as places of interest to be protected. Work by once leading women landscape architects disappear because these women today are unknown to the general audience. The aim of this contribution is to show how municipalities deal with everyday life parks and gardens of the welfare state era and to give some suggestions on how to raise awareness of them and strengthen the possibilities to protect them.

Catharina Nolin, Professor i konstvetenskap

Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet

catharina.nolin@arthistory.su.se

Järnvägsträdgårdarnas uppgång och fall

Anna Lindgren

Längs landets järnvägar har det funnits omfattande planteringar ända sedan de första järnvägarna anlades i Sverige i mitten av 1800-talet. Anläggningarna utgjordes av prydnadsplanteringar, skyddsplanteringar och planteringar för husbehov. Efter 100 år av storskalig odling började förutsättningarna för järnvägen att förändras, och planteringar kom alltmer att hamna i skuggan av trafik, prestanda och skyndsamhet. Denna artikel diskuterar hur det kom sig att planteringar anlades som en del i de tekniska anläggningarna och hur synen på och hanteringen av dem förändrades under 1900-talets andra hälft. Artikeln avslutas med några exempel från idag och frågor som kan vara en utgångspunkt för att diskutera hur detta gröna kulturarv kan komma fram ur skuggan.

Anspraak och förändring av landskap

Järnvägsstationerna som anlades längs de första stambanorna försågs med parkanläggningar, rabatter och ofta en rundel framför stationshuset. Till bostadshusen för de anställda hörde prydnadsplanteringar och odlingslotter. Trädskolor etablerades där växter förökades och vinterförvarades, till exempel i Alingsås, Valla och Aneby. Längs banorna planterades häckar, alléer och markbindande växter som skyddsplanteringar.

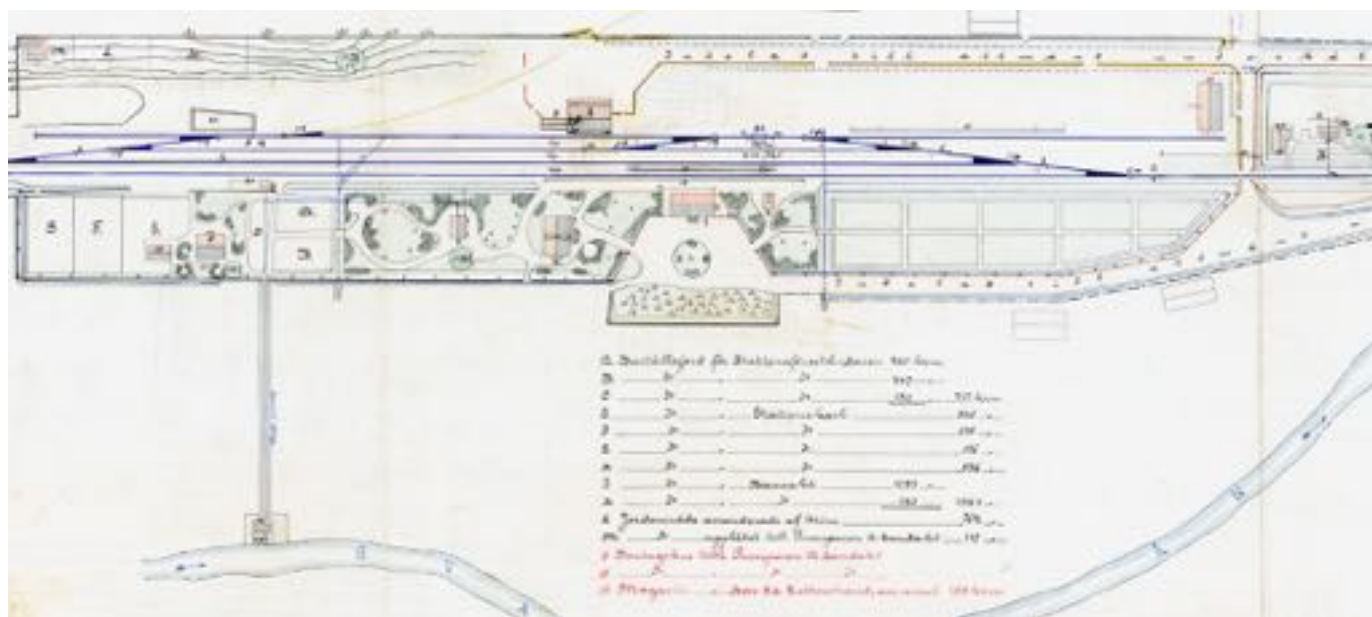
Järnvägssystemet omformade stora landskapsytor till gemensamma platser, vilket var nytt till omfattning och utbredning. Sammantaget gestaltades flera tusen järnvägsstationer och bostäder för de anställda där gröna platser var en fundamental del (Lindgren, 2020, sid. 134-139 och 163-170; Lindgren, 2022, sid. 62-63).

Tågteknik och trädgårdsmästarkompetens

Järnvägsplanteringar var från allra första början en del av de tekniska anläggningarna och inget som lades till senare. Organisatoriskt var planteringsverksamheten helt integrerad i byggande och underhåll genom att ingenjörer på olika nivåer samarbetade med trädgårdsmästarna. Till de första bansträckorna anlätades lokala trädgårdsmästare och efter bara några år formades en egen planteringsorganisation med anställda trädgårdsmästare, samordnare och trädskolor. Trädskolorna var kärnan i verksamheten (Lindgren, 2020, sid. 111-114). Att ha trädgårdsmästarkompetensen inom den egna organisationen, i nära samarbete med de tekniska funktionerna, kom att präglade järnvägslandskapet under lång tid. Trädgårdsmästarnas kompetens var grundläggande för odlingsverksamheten. Statusen visade sig bland annat i titelsystemet inom järnvägen där trädgårdsmästarna hade en hög befattning (Lindgren 2022, sid. 71 och 145).

"Järnvägens gröna kulturarv"

Endast få studier har tidigare genomförts om de omfattande planteringar som funnits längs landets järnvägar (Se t.ex. Bergkvist, 2012; Gustavsson, 2005; Lagerberg Fogelberg & Fogelberg, 2008). Genom projektet "Järnvägens gröna kulturarv" har Järnvägsmuseet, som ingår i Statens maritima och transporthistoriska museer (SMTM), tillsammans med Trafikverket och Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet haft som mål att utveckla kunskapsläget om järnvägens planteringar. Projektet har bland annat resulterat i en licentiat-uppsats, fältinventeringar, arkivmaterial publicerat på digitaltmuseum.se, studentarbeten och som avslutning en doktorsavhandling.

■ Fig. 1. Aneby vid Östra Stambanan på en odaterad ritning, men det kan vara den ursprungliga bangårdsritningen från 1870-talet. Siffran 1 markerar stationshuset som omramas av en parkanläggning och har en rundel på stationsplanen. Bostadshusen är försedda med prydnadsplanteringar och odlingslotter. Trädskolan ligger längs spåret, vilket går i nord-sydlig riktning. Från: Järnvägsmuseet, SJ, Ritningar, Beskuren.

Staten som trädgårdsmästare

Doktorsavhandlingen *Staten som trädgårdsmästare. Järnvägens planteringar från naturförsköningskonst till testamente* har syftet att analysera och diskutera vilka händelser och ideal som präglade uppbyggnaden och nedskärningen av den statliga järnvägens planteringsverksamhet i Sverige, avgränsat till de två nedslagen 1855–1875 och 1955–1975. Den övergripande forskningsfrågan för undersökningen är: Hur kan förändringen från att planteringar var fundamentala inom järnvägssystemet till att de inte längre ingick i järnvägens anläggningar förstås och förklaras? Avhandlingen fokuserar på strukturella förutsättningar och inte på växtmaterial, även om några exempel från arkivmaterial som behandlar växtsorter tagits med.

Det har funnits en uppfattning att allt arkivmaterial från järnvägsplanteringar skulle vara borta men det har visat sig att materialet inte finns i en avgränsad samling, utan arkiverade enligt organisationsordningen inom Statens Järnvägar. Däremot saknas många ritningar, men ett par hundra har hittills lokaliserats i arkiven. Arkivmaterial som använts till avhandlingen består av korrespondens, räkenskaper, utredningar, styrelseprotokoll, interna meddelanden, ritningar och fotografier. Dessa har, tillsammans med litteratur, tolkats genom textanalys utifrån teorier om plats och modernitet.

Utredningar och beslut

Både under tidsperioden 1855–1875 och 1955–75 har utredningar och beslut varit avgörande för planteringsverksamheten. Att anställa egna trädgårdsmästare från 1860-talet är exempel på ett sådant avgörande val. Ett annat är att det 1971 togs ett definitivt beslut som verkställdes 1973, nämligen att Statens Järnvägar (SJ) skulle upphöra med den egna plantskoleverksamheten, flytta ansvaret för planteringarna från en central teknisk nivå till en lokal administrativ nivå och ändra trädgårdsmästarnas arbetsuppgifter. Inför förändringen tog varje distrikt fram "testamenten" i form av utredningar av befintliga planteringar. Dessa testamenter, varav flera är bevarade i arkiven, var omfattande med detaljerade redovisningar av planteringarnas strukturer och växtmaterial, vilken skötsel som krävdes och förslag på hur anläggningarna kunde rationaliseras.

Nytta och naturförsköningskonst

Järnvägsplanteringar var under lång tid en integrerad komponent i de tekniska anläggningarna. Planteringar sågs som en del i nyttan med att bygga och använda järnvägen. Skönhet och smak är återkommande begrepp i det analyserade materialet och var ett ideal under 1800-talets andra hälft, inte minst hos förespråkare av naturförsköningskonsten. Den betonade trädgårdsmästarkompetens, att se landskapet som en helhet, odla bildning och framsteg och att förädla både människan och det som odlades.

Modernitet, platskänsla och prestanda

Järnvägens platser skulle signalera struktur och ordning vilket planteringar bidrog till. Trädgårdar var "perfected forms of place making" för att citera landskapshistorikern John Dixon Hunt (Dixon Hunt, 2000, sid. 11). Från mitten av 1900-talet skedde en förskjutning av offentliga platser från rum till vistas och till passager att röra sig genom. Under 1960-talet förflyttades fokus från kvalitet till prestanda av funktionen, vilket jag har kallat "den prestandainriktade vändningen". Järnvägsplanteringar flyttades från det tekniska ansvaret till att bli en lokal ekonomisk prioriteringsfråga. Idealen avgjorde de materiella uttrycken, vad som kunde främja modernitet och utformningen av järnvägslandskapet. Moderniteten under 1800-talet motiverade anläggandet av

järnvägsplanteringar och moderniteten under 1900-talets andra hälft motiverade nedskärningar och avveckling.

Idag och framtiden

Tack vare inventeringar genomförda de senaste åren vet vi att det finns en hel del spår och delar av anläggningar kvar efter planteringar vid järnvägen. Om och hur de förvaltas och tas omhand ser olika ut beroende på markägare (Se t.ex. Rydh, 2016 och Fogelberg & Rydh, 2021).

För att ta ett exempel från min arbetsplats togs det vildvin som växte runt våra lokaler, vilka utgörs av SJ:s gamla verkstadsområde i Gävle, bort under hösten 2022. Vildvin planterades på många av järnvägens anläggningar under 1910- och 20-talen. Här har vildvin klättrat på fasaderna i många decennier men de grävdes upp med rötterna för en ny asfaltering in till stengrunderna.

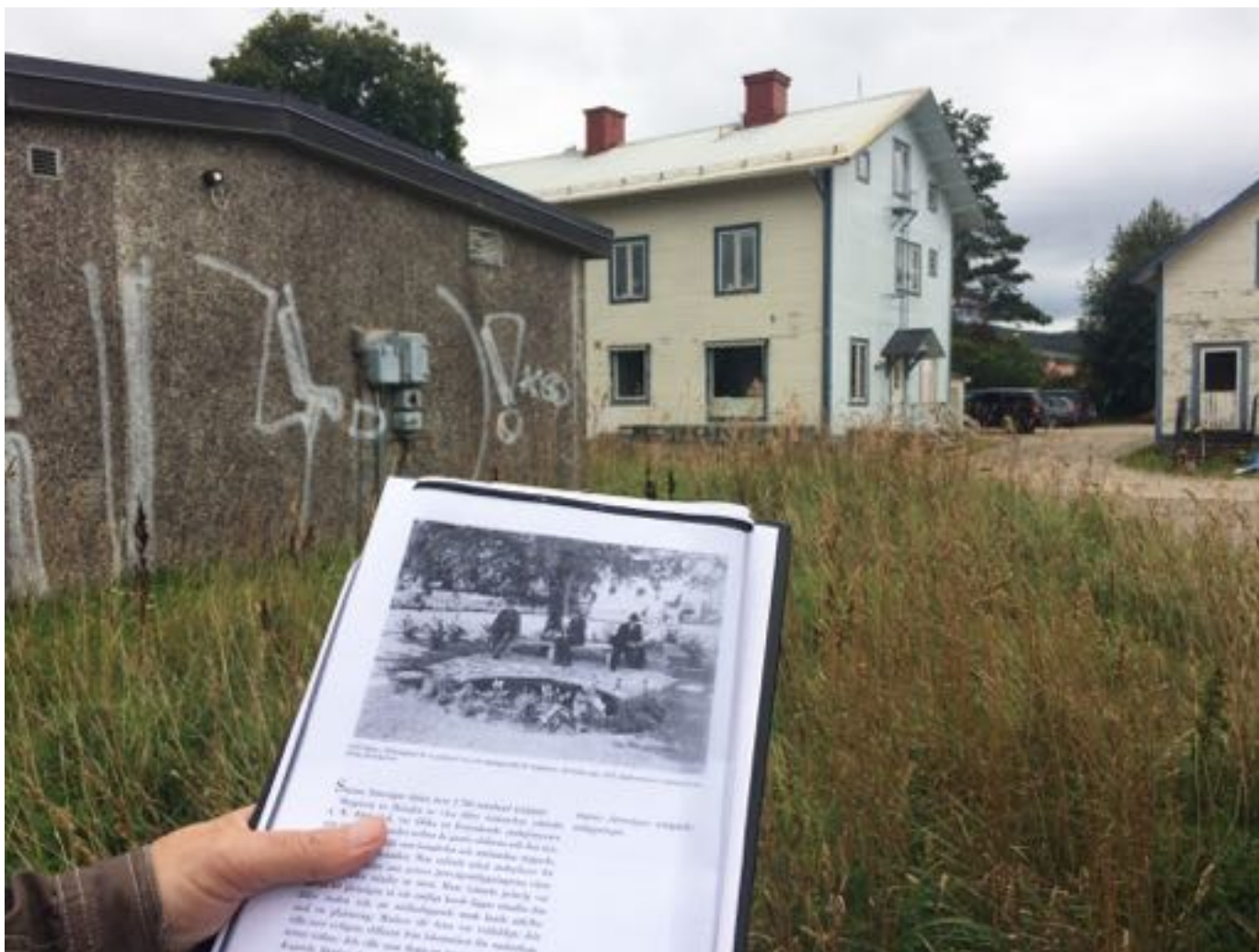
Frågor att diskutera för framtiden kan vara: Vad behövs för att stärka de gröna kulturmiljöerna och hindra att de försvinner? Vilka goda exempel finns på arbetssätt och bevarande? Hur kan kunskap om planteringar kommuniceras? Vilka argument är intressanta för samtiden och framtiden? och På vilket sätt kan forskning bidra? Forskning såsom exempelvis detta avhandlingsprojekt kan bilda betydelsefulla kunskapsunderlag för goda arbetssätt och bevarande av järnvägens gröna kulturarv.

■ Fig. 2. Vildvin i höstfärger innan det grävdes upp från Järnvägmuseets lokaler på Nynäs i Gävle. Fotograf: Anna Lindgren.

■ Fig. 3. Järvsö station i Hälsingland med stenmur, gräsmatta och en rönn. Här finns flera spår efter tidigare planteringar. Fotograf: Anna Lindgren.

■ Fig. 4. Vallsta station i Hälsingland där Trafikverkets teknikhus och vildvuxet gräs har ersatt den tidigare anlagda sittplatsen med damm, skuggande träd och sittbänkar. Fotograf: Anna Lindgren.

Källförteckning

- Bergkvist, Johan (2012). "Järnvägarnas parker och trädgårdar – en återblick". SPÅR 2012, Årsbok utgiven av Sveriges järnvägmuseum och Järnvägmusei vänner. Gävle: Sveriges Järnvägmuseum.
- Dixon Hunt, John (2000). *Greater perfections. The practice of garden theory*. London: Thames & Hudson.
- Fogelberg, Fredrik & Rydh, Ulrika (2021). *Planteringsinventering av Malmbanan*. Stockholm.
- Gustavsson, Eva (2005). "Järnvägslandskapet". I: Rosander, Karin et al (red.). *Järnvägen 150 år 1856–2006*. Stockholm: Banverket och Informationsförlaget.
- Lagerberg Fogelberg, Charlotte & Fogelberg, Fredrik (2008). "Statens järnvägars trädgårdshistoria". *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning* Nr 21.
- Lindgren, Anna (2020). *Planteringar vid järnvägen. Funktion och organisation under stambanornas första tid*. Licentiatuppsats, Institutionen för kulturvård, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Lindgren, Anna (2022). *Staten som trädgårdsmästare. Järnvägens planteringar från naturförsköningkonst till testamente*. Diss., Institutionen för kulturvård, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Rydh, Ulrika (2016). *Järnvägsparken och planteringar. Sammanställning av provinventeringar hösten 2016*. Stockholm.

Summary

This article discusses the rise and fall of the gardening organisation of the Swedish State Railways. When the first main lines began to be built in the mid-19th century, cultivation was an integral component of the railway system, comprising aesthetic gardens, protective cultivation, and kitchen gardens. One hundred years later new ideals led to initial downsizing and eventually, in 1973 to the closure of the nurseries and revised tasks for the gardeners. There are remains of the gardens in the modern-day railway environments and an important question is how we can strengthen the green areas and preserve them to the future.

Anna Lindgren, Fil. Dr i kulturvård

Forskningssamordnare på Järnvägmuseet/Statens maritima och transporthistoriska museer (SMTM)
anna.lindgren@smtm.se

Hälsingegårdarnas gröna kulturarv

Erik Nordin

Historiskt sett är Hälsingland ett bondedominerat landskap med åkerbruk på begränsade arealer, och ett vidsträckt skogsland med bete som bas för en betydande mejeriproduktion. Förståelsen för trädgårdsskötsel är sent väckt, få belägg finns före 1800-talet då frågan började drivas av bl.a. Hushållnings-sällskapet, och då i hög grad med estetiska förtecken. Artikeln beskriver Hälsinglands gröna kulturarv och världsarvet *Decorated farmhouses of Hälsingland*.

Kulturlandskapets kulturmiljöer och kulturvård

Jag är arkitekt till professionen men har arbetat med kulturmiljöer och byggnadsvård under nästan hela mitt yrkesliv, åren 1976 till 2002 som länsantikvarie vid Länsstyrelsen Gävleborg. Arbetets fokus och förutsättningar har naturligtvis ändrats under de många år jag kan överblicka. Det gröna kulturarvet var nästintill obefintligt i arbetet när jag började på 1970-talet. Riksantikvarieämbetet var organiserat efter lagstiftningen: fornminnen och byggnadsminnen, från 1967 även kyrkor och begravningsplatser som jag vid den tiden arbetade med. Begravningsplatser var således den enda trädgårdsformen som var generellt skyddad. Till Länsstyrelsen kom jag 1976. Fornminnen, byggnadsminnen och kyrkogårdar följde med, men nu tillkom också mycket annat, delvis kulturlandskap liksom en del fornminnesärenden, såsom villaexploatering i landskap med fornminnen. Därutöver t.ex. alla sorters planärenden, och rådgivning i samarbete med kommuner. Jag gjorde t.ex. broschyren "Bygga nytt i bygd och by" där även placering av småhus i landskapet diskuterades (Nordin 1980).

I Kulturarvsutredningen 1994–1996 (SOU 1996:128) var jag sekreterare. Byggnadsminnesskyddet var endast lite använt för annat än byggnader och i dessa fall bara som skyddsområde med begränsad räckvidd. Parker och trädgårdar kunde skyddas, men det var då endast två, Trädgårdsföreningen i Göteborg och Norrköpings promenader som ägde skyddet. Kriteriet *synnerligen märkligt* och skötselbehov och kostnader stod i vägen för att byggnadsminnesskyddet skulle användas på fler trädgårdar. Kulturresevat var en skyddsform som också diskuterades. Jag ansåg att det skulle genomföras som en utvidgning av byggnadsminnesskyddet, trädgårdar som var synnerligen märkliga kunde ju skyddas. Den lösning som valdes var att utvidga ändamålet med naturreservaten till kulturresevat, skyddet hamnade alltså i Miljöbalken. Kulturminneslagen ändrade sent omsider 2014 namn till kulturmiljölagen – men utan att där fanns något direkt miljöskydd.

Hälsinglands kulturlandskap

Hälsingland är ett skogslandskap, där den odlade jorden i huvudsak finns i älvdalar och vid sjöbygder. Skoglandet användes för bete och slåtter, med fäbodas som centralpunkter, i vissa bygder mer utvecklat med även ett bodland, dvs. en hemfäbod. Inägomarken bestod av gödslad åker men till större areal ogödslad svaljord, som fick växa igen och slåttas under ett flerårigt växelbruk. Ängsmark fanns i liten omfattning, mest som fuktängar.

Historisk trädgårdsskötsel i Hälsingland

Karin Hallgrens avhandling 2016 "En kahläppa ej at räknä" tar ett grundligt tag i trädgårdsodlingens historia, särskilt under 1700-talet, men slutar vid norrlandsgränsen (Hallgren 2016). Högst begripligt, men lite tråkigt för en vetgirig hälsing. Bilden av det kala, i många fall karga Norrland är nog ganska riktig genom århundradena där växtligheten hölls efter genom slåtter och bete och jordbruket var den helt dominerande näringen, med skogen som betesresurs och jaktmark. Man skulle hålla skogen från gården. Tidiga fotografier talar sitt tydliga språk. Men något finns det väl att berätta om? En fortsättning av Hallgrens studier till Norrland skulle säkert ge några uppgifter om trädgårdsodling. En sådan uppgift kan jag privat bidra med: "Fjärdingsman Noréns tomt och kryddgård" benämns en skifteslott i laga skifte i Hov och Åkre, Arbrå socken 1856, det är min sommatorpstomt. Där fanns dock bara några bärbuskar, lite krollilja och en mängd syrener när jag flyttade in 1965. Här följer några uppgifter om hur kulturlandskapet beskrivits genom tiderna.

I hälsingelagen nedtecknad på 1320-talet ges en bild av strukturen i ett kulturlandskap med olika markslag för olika ändamål, och även en differentierad inägomark, kanske också något som vi skulle kalla trädgård? Jag citerar här (Strömbäck 1965, s. 40):

"Själva ägområdet indelas i ett slags fridskretsar, inom vilka hemfriden stegras successivt från den yttersta till den innersta kretsen. Den längst bort belägna hemfridskretsen är gårdens betesmark, där "ytterst gå horn och hovar" (nötkreatur och hästar), nästa sektor är "mellanhagen", den hägnade betesmarken mellan skogen och ägorna, nästa är ängsmark (som ej gödslas och sås); därefter följer "åkerfast äng" (eller vad som på hälsingska kallas "sval") samt vidare åker, hölada och litet, inhägnat område på åker ("bisslinggård"); därefter kornlada och sedan i en grupp för sig "båtlänning" humlegård, fälgård och halmlada; sedan ladugård och därpå gårdstun." Uppdelningen i ägoslag i landskapet är så-

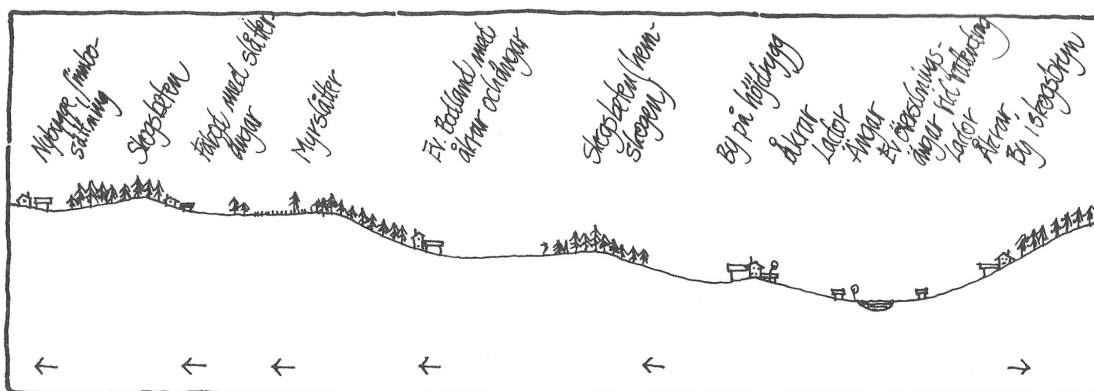

Fig. 1. Illustration av kulturlandskapets struktur. (Nordin 1976, s.24)

ledes långtgående. Begreppet trädgård finns ännu inte, inte heller tidigare benämningar som kålgård, humlegård eller kryddgård. Ladugård, fägård och bisslingsgård kan kanske täcka det vi i dag skulle kalla nyttoträdgård. Tidiga trädgårdar eller kålgårdar låg ofta inhägnade för sig inom inägojorden.

Olof. Broman skrev redan på 1720-talet att han hade tulpaner, rosor och körsbär på sin prästgård i Hudiksvall. (Thurell 1975 s. 51). Några år senare beskrev Carl von Linné följande på sin Lapp-landsresa: "Ängar äro mycket få. Mesta landet består av steniga berg, som äro inhabitabiles och alltså allenast i dällderna synas gårdarna, vilka hava litet äng, dock ganska föga uppäng, mest kär-räng" (Linné 1732, s. 16).

Landshövding FAU Cronstedts digra frågelista 1790–1791 till länets socknar besvarades i de flesta fall av kyrkoherdarna. Den innehåller 39 frågor varav en, fråga 33, avser trädgårdsodling, alltså annan odling än den gängse: Den lyder: "Plantager, hvilka?" Här återges svar från några socknar:

"Alfta: Finns alldeles inga; skal bjuda til efterhand öfvertyga dem om både nytta och prydnad deraf.

Arbrå: Potatoes är almen. Anlagda kryddgårdar jemte frugtträn synas på flere ställen, trifwas wäl om de rätt ansas. Tobbaksplantering är icke antagen.

Bergsjö: Några unga äppel och kjörsbärsträn samt swarta winbärs och stickelbärsbuskar wid prestebordet och capitainsboställe samt 4 hemmansbrukare.

Bollnäs: Jordpäronplantage är här den enda.

Mo: Inom socknen har allmogen särdeles de sednare åren börjat att med tämmelig framgång plantera äppelträd samt krus- och vinbärsbuskar. Potatoesplanteringen idkas ock här med allmän bättnad." (Bringeus 1961).

Man får en bild av ett gryende intresse hos överheten för nyttan av andra odlingsformer än de gängse hos bönderna, fast ännu egentligen inte trädgård i vår bemärkelse.

Hushållningssällskapet 1814 – 1914

Denna välskrivna jubileumsskrift över Gäfleborgs läns Hushållningssällskap ger en grundlig historik över verksamhetens 100-åriga historia, och därmed jordbrukets utveckling under 1800-talet. Några sidor ägnas binärningar såsom pottaskebränning, biodling, husslöjd, linhantering, trädplantering och trädgårdsskötsel. Här några uppgifter under rubriken trädplantering och trädgårdsskötsel:

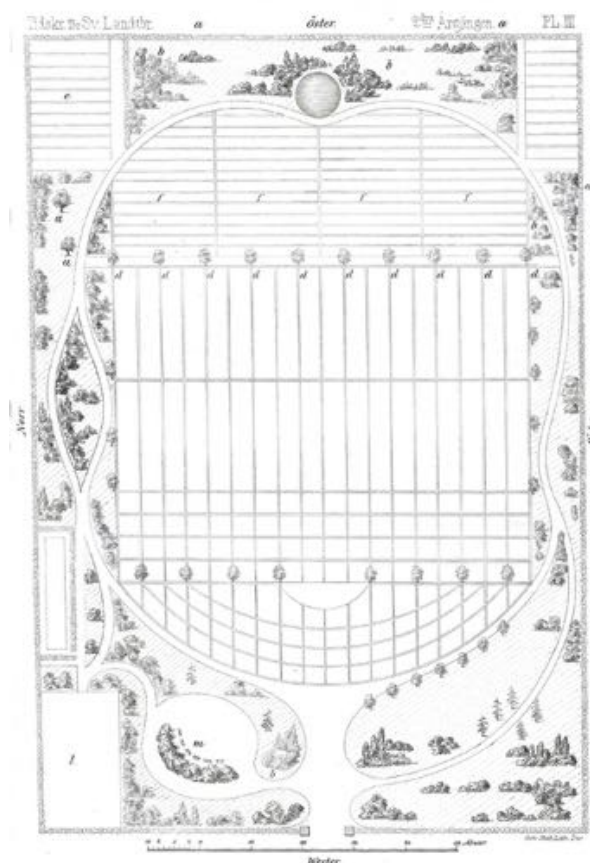
"Dessa vackra syskon till de gamla lifsnärningarna voro i början af förra århundradet föga kända inom länet. Knappt ett träd eller buske bröt mot den tröstlösa dysterheten och vantrefnaden kring och bland byarnas stugor. Inga vänliga trädgårdar utanför dessa inbjödo till angenäm hvila efter dagens arbete eller beredde omväxling i den enförmiga matordningen" (Fyrvall 1914, s. 158-162).

Premier för trädplantering, främst fruktträd, utlyses 1839 och Länsträdgårdsmästare anställdes på 1860-talet. Skolträdgårdar började etableras 1863 med varierande framgång och 1904 rapporterades i några socknar att föräldrarna inte ville att barnen skulle engagera sig i dem.

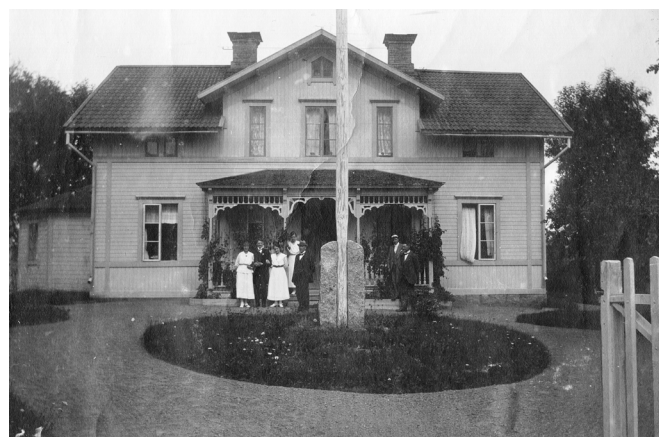
Slutsatsen är att trädgårdsskötseln ansågs som främst prydnad och ingen framgångsrik köksväxtodlingspropaganda förekom i Hushållningssällskapet förrän framåt sekelskiftet 1900. Sällskapets inställning och bemödanden stämmer ganska väl med 1800-talets propagandister, såsom Bergelin, Löfvenskiöld och Edelsvärd som presenterar en estetisk nyttighetslära i tidskrifter och planschverk, för byggandet men också, inte minst för

■ Fig. 2. Iste by Arbrå sn, sent 1800-tal. En trädfri och ganska kal bymiljö. Foto i privat ägo.

■ Fig. 3. En mönster- och demonstrationsgård där skönhet och nytta förenas. Ur Bergelins tidskrift från 1856, (Bergelin 1856, s. 68).

■ Fig.4. Östigården (Nordins), Hov, Arbrå 1880-tal, trädgård kring bostadshuset enligt tidens ideal. Foto omkring 1915 i privat ägo.

odling och trädgårdsanläggande. Bergelins tidskrift från 1856 är ett tidigt exempel där en mönster- och demonstrationsträdgård presenteras, (Bergelin 1856, s. 68). Mest känd är kanske Löfvenskiölds "Landtmannabyggnader" 1868 (Nordin 1972, s. 15 ff). Nyttan med skönhet är tidens lösen och skönhet är nu också en moralfråga vilket kan utläsas i Hushållningssällskapets beskrivning. Först mot 1800-talets slut börjar således detta förhållningssätt till trädgårdskonst och nyttoträdgårdar tränga igenom även i södra Norrland (Fyrvall 1914, s. 158-162).

Och nu?

Mycket anläggning av trädgårdar har skett på senare år, sådant som man tidigare tog för orealistiskt! En kryddgård anlades redan på 1960-talet på Träslottet, Willy-Maria Lundbergs besöksgård i Arbrå. Efterhand har mer eller mindre ambitiösa trädgårdar tillkommit på många besöksmål. Den största har anlagts vid Stene Gård i Järvsö, med ambitionen att återuppväcka en omfattande trädgård från 1800-talets slut som visserligen inte var en bondgård.

Här följer ett antal andra gårdar med någon form av trädgård:

- Erik Anders som är världsarv och byggnadsminne. Här är trädgården rekonstruerad och delvis nyanlagd.
- Gammellåks, är en rekonstruerad inhägnad trädgård från 1970-talet i ett byggnadsminne.
- Gästgivars är ett världsarv och byggnadsminne där trädgård är under uppförande.
- Kristofers är också ett världsarv och byggnadsminne. Bilder från 1900 och 1940 visar en inhägnad trädgård men i dag finns i stället blomrabatter längs huset.
- Ol-ers är ett kulturreseervat med en trädgård anlagd omkring 1890 som är delvis restaurerad.
- Träslottet i Arbrå har troligen haft en gammal trädgård och har idag en kryddgård anlagd på 1960-talet med gamla äppelträd.
- Wallins har en trädgård enligt 1800-talets ideal.

Hälsingegårdarna blir världsarv

Att lyfta fram hälsingegårdarna startade som ett projekt av mig 1996, under mottot vårda, visa, veta, och senare även vidareutveckla. Fler organisationer engagerades såsom länets museer, högskolan och efterhand kommunerna. Många projekt följde varandra och ett stort antal personer deltog i organiserade samarbeten. Första världsarvsansökan gjordes 2007 och var något yvig miljömässigt och ekonomiskt, med visst fokus på kulturlandskap i de nominerade objekten. Den andra ansökan 2011 hade byggnader, interiörer och folkkonst i centrum kopplat till gårdarnas och livets högtider, särskilt bröllop. Trädgårdarna har spelat en underordnad roll i arbetet med att lyfta fram hälsingegårdarna, men på besökbara gårdar har ändå den yttre miljön beaktats. Beslut om världsarv fattades 2012 och invigning skedde 2013. Arbetet med hälsingegårdarna och världsarvsförklaringen skildras mer omfattande i min artikel "Hälsingegårdarnas långa väg till världsarv" (Nordin 2022).

Källförteckning

Bergelin, J. Theodor (1856). *Tidskrift för Svenska landtbruket och dess binärningar*. Andra årgången 1856, invid s. 68, Plansch III, Anvisning till inrättande och anordning af en försöksträdgård för landtbrukare.

- Bringeus, Nils-Arvid (1961). *Sockenbeskrivningar från Hälsingland 1790-1791*. Acta academiae regiae Gustavi Adolphi XXXVII. 1961.
- Hallgren, Karin (2016). *En kahltpäppa ej at räkna. Köksväxtodlingen i 1700-talets jordbrukssystem*.
- Fyrvall, Oskar (1914). *Gefleborgs läns Kungl. Hushållningssällskap 1814-1914, Första delen*, s. 158-162.
- Strömbäck, Dag (1965). "Från Hälsingelagen till Glysisvallur", ur *STF årskrift 1965*, s. 40. Strömbäcks citat ur lagtexten och kommentar.
- Linnaeus, Carl, (1732). *Carl von Linnés lappländska resa*. Citatet ur Natur och Kultur, pocketupplaga 2004, s. 16.
- Nordin, Erik, (1972). *Träbygge under 1800-talet. Debatt och verklighet*. Den Nordiska Trästadens nr. 16, s. 36, Trädgårdsplan ur Löfvenskiölds *Landtmannabyggnader*. hufvudsakligen för mindre jordbruk 1868.
- Nordin, Erik (1976). Kulturhistoriska miljöer. Värdering, urval, prioritering. Länsstyrelsen i Gävleborgs län, Gästrike- Hälsinge hembygdsförbund 1976.
- Nordin, Erik (1980). *Bygga nytt i bygd och by*, Länsstyrelsen Gävleborg, 2:a upplagan 1980, s. 4.
- Nordin, Erik, (1995). "1800-talets landsbygd". Ur *Läddikan, Aktuellt från Länsmuseet Gävleborg*. Nr 2.95, s. 3-6.
- Nordin, Erik, (2022). "Hälsingegårdarnas långa väg till världsarv". I *Hälsingerunor, en hembygdsbok 2022*, s. 6-26.
- SOU 1996:128. *Skyddet av kulturmiljön. Slutbetänkande av Kulturarvsutredningen*, kap. 2, Byggnader och miljöer. s. 91 - 162.
- Thurell, Sören, (1975), *Vård av trähus, En handbok i vård och upprustning av gammal träbebyggelse*, s. 51 om Glysisvallur och Bromans egen trädgård i Hudiksvall. Bättre men svårtillgängligare källa: Broman, Olof Joh., *Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Hälsingland*. [1726-33.] Utg. af Gestrike-Helsing nation i Upsala 1-3. Uppsala 1911-54.

Världsarvsnomineringar, Länsstyrelsen Gävleborg:

Decorated farmhouses of Hälsingland, Swedish World Heritage Nomination 2011.

Farms and Villages in Hälsingland. World Heritage Convention, Swedish Nomination 2007.

Summary

This article is a review on what we know about the historical cultural landscape in the province of Hälsingland, with special attention to the existence of gardens. Hälsingland is historically an agrarian landscape with farms growing of crops in the valleys, and cattle breeding and dairy produce in the widespread forest landscape. Only little evidence on gardening exists, some of them are quoted in the article. Not until the middle of the 19-th century gardening propaganda starts, and then more as a part of the arguing for a better living than for better economy. The interest for Hälsingland and the farms and their quality has grown under later years, and led to the inscription 2012 of the World Heritage site *Decorated Farmhouses of Hälsingland*.

Erik Nordin, f.d. länsantikvarie vid Länsstyrelsen Gävleborg
Valbogatan 26 B, 80323 Gävle. Tel.+46706715517
erik.nordin@live.se

Privatträdgården som kulturarv

Åsa Wilke

Många gamla villor renoveras pietetsfullt. Fönsterhakar och elkontakter handlas från speciella byggnadsvårdsbutiker och ingen möda sparas då det gäller att få fram rätt färgsättning och pärlspont. Men då det kommer till villaträdgården är det många som förlorar känslan för helheten.

Åtskilliga trädgårdsägare säger att de drömmer om en gammaldags trädgård och försöker svepande få till något gammaldags med några äppelträd och pioner. Som trädgårdshistoriker såg jag en kunskapslucka och svårigheten att på ett enkelt sätt hitta kunskap. Jag tog därför tag i projektet att försöka analysera, strukturera och presentera den svenska villaträdgårdens historia på ett lättillgängligt vis, vilket resulterade i boken "Villaträdgårdens historia – ett 150-årigt perspektiv" (Wilke 2006).

Jag landade i sex epoker med skilda uttryck som delvis flyter in i varandra. Trädgårdskonst är som bekant inte en konstform präglad av snabba skiften och trender.

Sommarvillor för borgare, cirka 1850 - 1910

Den nya borgarklassen började bygga villor vid 1800-talets mitt och till en början var det främst sommarnöjen: praktfulla anläggningar utanför staden dit familjen flyttade under sommarmånaderna. Lägen med vyer över vatten var det mest populära, detta kunde vara vid sjö, hav eller älv.

Nedanför villan och verandan anlades öppna gräsplaner med slingrande grusade gångar som dekorerades. Pråliga blomsterrabatter placerades ut som färgglada mattor med tydliga mönster. Framför allt användes sommarblommor med lång blomning. Men man pyntade inte bara med blommor utan även med statyer, fontäner och delikata gjutjärnselement. Strukturen var ofta symmetrisk närmast villan, för att bli friare längre ifrån.

Villastad för året-runt-bruk, cirka 1890 - 1935

Borgarna gillade livet i sommarvillan och snart började villastäder för året-runt-bruk växa fram. Livet i villastaden beskrevs som sunt och fritt och som en modern kontrast till det etikettstyngda borgarlivet i stenstaden.

Trädgårdar i de tidiga villastäderna uppvisar två tydliga särdrag. Det ena var starkt arkitektoniska trädgårdar där terrasser, murar, häckar, trädrader och byggda inslag byggde upp trädgårdar med tydliga trädgårdsrum med en rak och tydlig linjeföring.

Som kontrast till ovanstående skapades naturlika trädgårdar. De stora träden sparades på tomten och under dessa kilades den nya villan in. Gångar, trappor och sittplatser anpassades till terrängen och hade oftast ett organiskt formspråk. Den naturlika trädgården var ofta av skogskaraktär med dominans av granar och tallar, men idealet hämtades även från kulturlandskapet. Trädgården kunde då gestaltas som en stiliserad hag- eller ängsmark där man försiktigt gallrade i det befintliga trädbeståndet.

Inte sällan ser man en kombination av de två formidealen - en arkitektonisk trädgård i direkt anslutning till villan i form av upphöjda, regelbundna terrasser och trappor, medan ett mer organiskt formspråk och mer naturlika arter tar vid längre från huset.

Egnahemsträdgården, cirka 1900 - 1935

Vid förra sekelskiftet var levnadsvillkoren för arbetarklassen i städerna fruktansvärda. Allmän debatt kring bostadsfrågan för de mindre bemedlade kom under 1900-talets första år att bli en av de hetaste sociala frågorna. Egnahemssystemet blev lösningen. Arbetare skulle kunna bygga ett eget hem för lånade pengar, och under 1900-talets första år började villaförorter för arbetarfamiljer växa fram. En mängd böcker publicerades med beskrivning över villans byggnation, trädgårdens önskvärda utseende och hur frukt, bär och köksväxter bäst odlas, skördas och lagras. För i egnahemsträdgården var det inte tal om att vila och roa sig - här lärde sig Sveriges arbetare att odla och äta på ett sunt och riktigt sätt.

De typritningar som togs fram för egnahemsträdgården var uppbyggda på likartat sätt. Trädgården delades in i regelbundna kvarter med hjälp av grusgångar, och i kvarteren odlades köksväxter, bärbuskar och fruktträd. I bakkanten av trädgården fanns ett uthus, och ibland kunde en grusgång avslutas med en berså.

Mot gatan placerades trädgårdens få prydnadsinslag. Utmed fasaden växte ofta en blomsterlist, och det rekommenderades att man planterade ett par prydnadsträd mot gatan. På framsidan eller vid gaveln kunde det också växa några blommande prydnadsbuskar.

■ Fig.1. En trägrind med snickarglädje var ett vanligt smycke för sekelskiftets villor. Foto: Åsa Wilke.

■ Fig.2. Nationalromantiska villor kunde ges bastanta entrémotiv med portaler av svensk granit. Foto: Åsa Wilke.

■ Fig.3. Funkisens grindar var ofta av smäckt smide i grafiska former och med tillhörande grindstolpar av kalksten. Foto: Åsa Wilke.

Funkis i trädgården, cirka 1930 – 1965

1930 genomfördes den stora Stockholmsutställningen där funktionalismen presenterades för svenska folket. Nya odekorerade ideal gällde där funktionen gav upphov till formen. Sol, ljus och luft skulle nå in i bostäderna och ner mellan husen.

Gräsmattan var obligatorisk i den nya trädgården. En vacker och modern trädgård innehöll en obruten gräsmatta. Med obruten menades att den inte fick brytas upp av gammaldags grusgångar. På den öppna gräsmattan skulle man leka, spela badminton eller vila i solen. Utmed gräsmattans kanter samlades buskar i grupp och något prydnadsträd.

De rekommenderade ytor för odling krympte till en liten hörna i trädgården. Särskilt tydligt var detta efter kriget då man ville lämna de knappa krigsåren bakom sig. Blomrabatterna var rektangulära och anlades vid entrédörren och intill uteplatsen. Planteringarna skulle vara samlade och lugna – med ett fåtal arter och många av samma sort.

Uteplatsen eller solaltanen var ett nytt inslag. Här skulle man sitta och lapa sol och utemåltiden blev allt vanligare. Ofta var altanen upphöjd i nivå med husets golv och det fanns murar och slänter ner till trädgården.

Om trädgården anlades i mer varierad terräng skapades naturlika trädgårdar. Skogsbeståndet gallrades och berghällar samt fina terrängformationer bevarades och lyftes fram. Perenner med naturlig karaktär planterades i stora grupper.

Funkisens detaljer och byggda inslag såsom exempelvis hägnader och grindar var nätta och luftiga och utfördes ofta i smide. De gavs enkla geometriska mönster. Buskar och häckar mot gatan klipptes låga.

Trädgårdar i långa rader, cirka 1965 - 1980

1965 klubbades miljonprogrammet i Sveriges riksdag – en miljon bostäder skulle byggas på tio år. De flesta tänker nog i första hand på storskaliga områden med flerfamiljshus då man talar om miljonprogram, men det uppfördes också inte mindre än 300 000 småhus med trädgård. Ofta anlade en och samma byggare grupp-husområden där husen och trädgårdens stomme var lika för alla.

Den generella målsättningen för dessa trädgårdar var att de skulle vara lättskötta. Det infriades genom att anlägga en stor klippt gräsmatta som kantades av tätt planterade buskage. Om det fanns odling var det enstaka bärbuskar – mest för att barnen skulle kunna plocka lite direkt från busken.

Bilen hade nu blivit var mans egendom, och uppfarterna blev bredare samt utan grindar. Garage och carportar kom att bli en del av strukturen. Ofta var uppfarterna asfalterade medan betongplattor användes för entrétytor och uteplatser. Den danska sjöstensplattan var en storsäljare, men även andra plattor med frilagt stenmaterial var populära. Även trä användes i stor utsträckning till altaner men likaså för rabattkanter med s.k. slipers.

För att få trädgården lättskött valdes buskar och häckar som inte behövde beskärning. Låga arter som häckberberis, ölandstok och spireor planterades mot vägen. Det sågs som en tillgång att växterna såg likadana ut över året. Stora buskage av blandade barrväxter och även rhododendron ansågs vara exklusiva och planterades i stora mängder.

Individualistisk trädgård, cirka 1980 - 2023

Mot slutet av 1900-talet började svenska folket fundera på om trädgårdens främsta uppgift verkligen bara var att vara lättskött och praktisk. Man sneglade mot England och Danmark och insåg att något försvunnit på vägen. Vad hände med lust och fägring?

En ny typ av trädgårdar började ta form och nu var det inte längre någon som ville ha det exakt som hos grannen. Nu var det dags att hitta en individualistisk trädgård som speglade dig, din familj och dina drömmar och intressen. Trädgårdarna från 1980 och framåt kom att bli vitt skilda.

Vi hittar dem som sneglar mot förra sekelskiftets arkitektoniska trädgårdar med rumsbildningar, terrasser och klippta häckar. Vi har också dem som försiktigt kilar in den nya villan under tallar och utan att påverka tomtens blåbärsris mer än minimalt. Vissa andra odlar stort, och potatisland och pallkragar i råta rader fyller trädgården. Andra lägger vitt och svart dekorgrus på alla ytor där småträd och enstaka buskar sticker upp som solitärer. Någon vill göra en trädgård med värde för andra med ängar och död ved för pollinatörer, insekter och fåglar. Sammanfattningsvis kan vi konstatera att villaträdgårdarna idag uppvisar en stor variation av uttryck hämtade från olika tider med olika målsättningar och värden.

Källförteckning

Wilke Åsa (2006) *Villaträdgårdens historia, ett 150-årigt perspektiv*. Stockholm, Norstedts.

Summary

In many private gardens in Sweden there have been a difficulty designing their home garden in line with the cultural history of the house. In my book I present a 150-year perspective on the history of the Swedish home garden to help close the knowledge gap.

The history of the single-family home garden began with the new bourgeois building summer houses outside of the cities around the 1850s. These gardens were characterized by splendid flower beds and ornaments. Soon the wish for a similar lifestyle in the city grew, and the garden city emerged. Some of the gardens were highly architectural and strict, while some took more organic shapes with inspiration from wild land in the countryside or forests.

Around 1900 it was time for families with lower income to join get access to the single-family house. With the goal of good health for all, the gardens were carefully planned spaces for growing vegetables and fruit trees. However, with the rise of modernism, soon the vegetable beds shrank, and the lawn and deck grew. The garden became a space for social activities and sunbathing.

Between 1965 and 1975 300 000 small family homes were built in Sweden. The parking lot took up a greater space of the plot and the rest was to be easily managed with large lawns surrounded by evergreens.

Since the 1980s the wish for individuality have grown and people get inspiration from different sources and times. The vast variation of the home gardens continues with a newfound interest in ecological values.

Åsa Wilke, Landskapsarkitekt LAR MSA

Specialkompetens inom park- och trädgårdshistoria.

Wi Landskap, Stockholm

www.wilandskap.se

asa.wilke@wilandskap.se

Lärkastugans fruktträdgård

Anneli Larsson

Karl och Svea Lärkas fäbodgård ligger vackert vid Klikten på Sollerön. Den har höga kultur- och naturvärden och är mycket omtyckt av lokalbor och besökare. Mora kommun har förvaltat stugan de senaste fyra decennierna och sedan 2013 bedrivs ett långsiktigt projekt för att bevara och restaurera trädgården.

Karl Lärka (1892–1981) föddes i byn Gruddbo på Sollerön. Han skulle med tiden bli en erkänd folklivsskildrare. Hans drivkraft var att dokumentera det gamla bondesamhället i bild och text åt eftervärlden och hans mest aktiva tid inföll 1916–1934.

1925 gifte sig Karl med Svea Romson och flyttade från Sollerön till hennes hemgård i Östnor. Karl lyckades byta till sig en bit mark vid Klikten på Sollerön där han började bygga upp en fäbodgård dit de kunde buffra sina djur på somrarna. Han berättar själv i en krönika ”Jag drömde om att få flytta ut från Gruddbogården och trängseln inne i byn – få ett område för mig själv, där jag kunde planera, plantera, och se det växa!” (Lärka, 1976, sid. 48). Första byggnaden blev Karls morfars härbre som blev deras enkla sommarboning fram till 1928 då enkelstugan byggdes på gården.

Karl donerade sin stora bildsamling, nedteckningar och fäbodgården till Mora kommun i slutet av 1970-talet. Bilderna och nedteckningarna förvaras i Mora bygdearkiv och fäbodgården Lärkastugan ägs av Svea och Karl Lärkas stiftelse som kommunen bildade vid donationen.

Lärkastugan ligger mitt i området Klikten, en sluttning mot nordväst med stora natur- och kulturhistoriska värden. Förutom norra Dalarnas största gravfält från järnåldern 950–1050 e.Kr. finns även ett naturreservat vid Agnmyren i närheten. Stora delar av Sollerön utgör också riksintresse för kulturmiljövården. Sollerön har en lång tradition av odling, och förhållandena är något gynnsammare på ön (zon 5) jämfört med fastlandet. Vid tiden för Lärkastugans tillkomst var odlingsintresset mycket stort. Sollerö planteringssällskap hade bildats på 1910-talet och i deras regi bedrevs egna kurser och plantskolor på ön. De beskar fruktträd runt om i alla byar på ön och enbart i april 1918 ska Håll Nils Mattson beskurit 433 äppelträd och i maj ympat 183 träd (Bråmås, 1996, sid. 40). 1923–1924 planterades på Bälter Anders Perssons initiativ vad som skulle bli Sveriges längsta äppelträdsallé längs huvudvägen över ön och skolbarnen fick även äppelträd att plantera i sina täppor (Lärka, 1975, sid. 37). Fruktträdens vårblomning på Sollerön var en sevärdhet som än idag attraherar många besökare.

Karl och Svea Lärka var båda erfarna och intresserade odlare och vid Lärkastugan planterades fruktträd tidigt efter Karl förvärvat marken 1925. På arkivbilder tagna av Karl själv ser man späda fruktträd i sluttningen.

Fruktträd planterades både ovanför och nedanför stugan och på arkivbilder ses tydligt den mängd träd som fanns i sluttningen. Måhända är en del av planteringen gjord i samarbete med den aktive Bälter Anders. I Karls senare donation lyder nämligen en av punkterna för framtiden: ”Att fullfölja Bälter Anders försöksplanteringar på Lärkas tomt att omfatta hela branten och över sänkan.”

■ Fig.1. Planteringar i branten vid Lärkastugan. Foto: Karl Lärka, 1930.

■ Fig.2. Svea slår med lie. Foto: Karl Lärka, 1926.

När Mora kommun så småningom övertog ansvaret för Lärkastugan valde man att lägga resurserna på att hyra ut stugan till stipendiater i enlighet med Karls önskan. Gårdens gröna kulturmiljö ägnades inte samma uppmärksamhet i det nya förvaltandet. 2013 började jag som kulturarvssekreterare jobba med Lärkastugan ur ett kulturhistoriskt värdeperspektiv. 2014 inledde det långsiktiga projektet med att lyfta fram gårdens gröna kulturmiljö. Jag kontaktade kommunbiologen för att få ett utlåtande om vilken växtlighet som var biologiskt värdefull och vilken som kunde tas bort. Utan någon trädgårdsutbildning, men med ett stort intresse, fokuserade jag arbetet på att försöka börja slått hantverksmässigt och röja bort sly och växtlighet från odlings- och gravrösen på gården. 2017 engagerade jag en pomolog som sortbestämde de elva kvarvarande äppelträden och tre päronträden. Åkerö, Sävstaholm, Gyllenkroks astrakan, Eneroths klaräpple, Rosenhäger, Wealthy, Risäter samt päronen Solleröpäron (dialektalt Ågäpärön) och Kanelpäron finns på gården.

2020 blev Lärkastugan antagen som en laborieträdgård i projektet "Kunskap som växer". Projektet handlar om hantverksmässig skötsel av historiska trädgårdar i det mindre formatet och drivs av Göteborgs universitet genom Hantverkslaboratoriet. Min insats i projektet har varit att dokumentera den skötsel och erfarenheter jag gjort för att slutligen kunna skapa en underhållsplan för skötseln av gårdens gröna kulturmiljö. Gårdens träd har också använts för att dokumentera professionell skötsel av historiska fruktträd. En serie filmer med tema Fruktträd i kulturmiljö har filmats vid Lärkastugan och finns publicerade på Hantverkslaboratoriets Youtubekanal (Hantverkslaboratoriet, 2022). 2021 genomfördes en hantverkssamling för yrkesverksamma trädgårdsmästare med beskärning av äppelträden på gården. Under projektet s gång har motivationen att restaurera trädgården blivit ännu större, kanske tack vare att Karls egna arkivbilder från 1920- och 30-tal finns så nära till hands i bygdearkivet. Utifrån arkivbilder har vi börjat återplantera fruktträd på ursprungliga platser,

bland annat har två Sävstaholmträd planterats nedanför härbret. Målet är att återskapa så mycket som möjligt av de ursprungliga fruktträdplanteringarna. Den kunskap och professionalitet som jag fått ta del av i projektet har öppnat nya vägar för att bevara den gröna kulturmiljön. Projektet fortsätter ytterligare ett år.

Förutom återskapande av fruktträdgården har jag också som mål att försöka återställa något av den fria utsikt som fanns för mot Utanmyråkrarna och bergen i nordväst. På grund av den känsliga miljön samrådde jag med länsstyrelsen, och ett antal höga björkar fälldes med motorsåg. Tack vare medel från projektet kunde en lokal entreprenör hyras in i mars 2022 för att köra ut det avverkade timret med häst när det fortfarande var tjäle och åverkan på marken blev knappt skönjbar.

Försöket att vårda en grön kulturmiljö från kommunalt håll är beroende av en rad faktorer. Trots lagar får kulturmiljö i allmänhet och grön kulturmiljö i synnerhet oftast inte den uppmärksamhet de förtjänar. Insatser är beroende av både kompetens och vilja. Mitt arbete vid Lärkastugan grundar sig i lite kompetens och mycket vilja. För att göra Lärkastugan och den gröna kulturmiljön känd och angelägen har jag jobbat både mot allmänhet och beslutsfattare. Aktiviteter som öppet hus och visningar med arkivbilder skapar kontakt med besökare och öbor. Stugan erbjuds som en annorlunda möteslokal för nämndsammanträden och andra sammankomster. Lärkastugan är också en utmärkt arena för konserter och en omtyckt plats för bröllop och dop. Skolelever och allmänheten plockar frukt i trädgården på hösten. Att delta i lokala informationsmöten på ön och framför allt, att vara på plats och fysiskt jobba i trädgården sprider förtroende att gården tas om hand och anses viktig från kommunalt håll. Sociala medier är ett bra verktyg för att berätta om gården, dess värden och arbetet som bedrivs där. Allt detta sammantaget gör förhoppningsvis att Lärkastugan och dess trädgård kommer att fortsätta anses viktig och därför bevaras och utvecklas i framtiden. Precis så som Karl och Svea ville.

Källförteckning

Arkiv

Mora bygdearkivs bildarkiv: KL 1902, planteringar i branten, foto: Karl Lärka, 1930. KL 1527, Svea slår med lie, foto: Karl Lärka, 1926. KL 3578, Svea och äppelträd, foto: Karl Lärka.

Elektroniska källor

Hantverkslaboratoriet (2022). *Fruktträd i kulturmiljö* <https://www.youtube.com/@hantverkslaboratoriet7828>

Tryckta källor

Sool-öen en krönika (1976). Mora: AB Mora konstförlag & tryckeri.

Sool-öen en krönika (1975). Mora: AB Mora konstförlag & tryckeri.

Summary

Lärkastugan on Sollerön is an old summer farm from the 1920s previously owned by photographer Karl Lärka and his wife Svea. This article describes how efforts have been made by the local council to restore the old orchard. Archive photos are used to re-create the orchard.

Anneli Larsson, kulturarvssekreterare

Mora bygdearkiv, Kultur- och fritidsförvaltningen, Mora kommun
anneli.larsson@mora.se

■ Fig.3. Svea och äppelträd. Foto: Karl Lärka.

Trädgårdshantverk som kulturarv

Joakim Seiler

Den här artikeln beskriver trädgårdshantverk som kulturarv med utgångspunkt från arbetet med traditionellt hantverk på Gunnebo slott och Castello Ruspoli i Italien.

En tidig plattform för trädgårdsvård (garden conservation) i Sverige var Friluftsmuseerna och en annan var de historiska trädgårdarna vid herrgårdar och slott. Naturreservat och skydd i form av byggnadsminnesförklaringar under 1900-talet bidrog till bevarandet av historiska trädgårdar, närmast som en biprodukt vid bevarande av byggnader och natur. 1998 antogs Miljöbalken som en lagsamling med miljölagar och med den infördes en ny kategori av skydd för trädgårdar och landskap: Kulturresevat (Riksdagen 1998). Detta var ett nationellt resultat av en ökad förståelse för värden i och bevarande av kulturlandskap. Kulturresevaterna skulle ha ett rikt kulturellt innehåll bestående av landskap, trädgårdar och byggnader.

I viss mån kan en säga att den svenska kulturmiljövården har utvecklats från att tidigare ha varit objekt- och monumentorienterad till att idag vara mer process- och upplevelseorienterad. Koncept som *immateriellt kulturarv* vilket uppmärksammar de kulturarv som inte är av materiell art har utmanat den gamla definitionen av kulturarv (UNESCO 2003). Det gröna kulturarvets inneboende natur av föränderlighet har poängterats (Flinck, 2013, s. 18). De här formerna av kulturarv bevaras inte i arkiv och museimontrar utan istället i föränderliga trädgårdar och landskap eller av levande traditionsbärare.

En betydelsefull förändring är att natur- och kulturvården har närmat sig varandra och utvecklat en ökad förståelse för varandras perspektiv. Detta är tydligt i begreppet *biologiskt kulturarv* som förenar de två. Idag pratar allt fler om *naturskultur* istället för dikotomin natur och kultur (Haraway 2003).

År 2003 tillkom Konventionen om det Immateriella Kulturarvet (UNESCO 2003). I denna konvention pekas hantverk ut som potentiellt immateriellt kulturarv vilket innebär att vissa hantverk kan kvalificera som kulturarv. I konventionen om immateriellt kulturarv framställs hantverket som *mål* med ett egenvärde, medan hantverk i svensk kulturmiljölöagstiftning i bästa fall beskrivs som *medel*.

Denna artikel utgår från hantverket på Gunnebo slott och hantverksforskningen som jag bedrivit. Gunnebo slott är en 1700-talssanläggning som sedan 1995 genomgått en omfattande utveckling med visionen "Tillbaka till 1700-talet". Platsen har under denna tid präglats av ett flertal rekonstruktioner och restaureringar av byggnader och trädgårdar och till viss del även landskap. Rekonstruktionerna har inte bara varit inriktade på objekt utan även på de ursprungliga processerna och metoderna. Vägledande har hela tiden varit frågan: *hur gjorde man detta på 1700-talet?*

Genom rekonstruktioner med hantverksmässiga metoder har Gunnebo i cirka 25 år utvecklats till ett kunskapscenter för traditionellt hantverk. Platsen är och har under hela denna tid varit en arena för lärande, ett klassrum och laboratorium för övning och undervisning i traditionellt hantverk, bland annat inom trädgårdsområdet.

■ Fig. 1. Klipping av lindhäck med stångskära. Fotograf Daniel Lundberg. 2020.

År 2003 blev Gunnebo slott Västra Götalands första Kulturre-servat med syftet att bevara och vårda ett värdefullt kulturland-skap, att förmedla en förståelse för landskapets utveckling samt att gynna den biologiska mångfalden. Dessa syften skall tryggas genom att den historiska markanvändningen är vägledande för skötseln och skötselmetoder så långt som möjligt följer äldre ti-ders hävd och brukningstraditioner.

Hantverk, historisk skötsel och bruk uppmärksammas alltmer som centrala för bevarande och utveckling av natur- och kultur-värden:

“If our own and other species are to continue to thrive [...]. Our best laboratory for this is the past, where long-, medium-, and short-term variables can be identified and their roles evaluated. Perhaps the past is our only laboratory: experimentation requires time we no longer have.” (Crumley et al. 2018, sid. 1).

Ett hantverk som jag studerat närmare är skötseln av häckar i historiska trädgårdar (Seiler 2020). Vidare har jag studerat skill-nader mellan att föra en levande hantverkstradition vidare från en traditionsbärare i jämförelse med att rekonstruera förlorat hant-verk utifrån ett källmaterial (Seiler, 2022, sid.182–204). Min un-dersökning visade att det var mycket lättare att lära ett hantverk från en levande traditionsbärare än att rekonstruera ett hantverk utifrån ett källmaterial där vägen är lång och osäker.

Åter till häckarna nu. Häckar introducerades i renässanssträd-gårdarna och de sköttes huvudsakligen med skäror (Wimmer 2011). När barockträdgårdarna utvecklades med intrikata häckor-nament, topiarier och treillage så uppstod ett behov av häcksaxar. Häcksaxen introducerades i Tyskland av trädgårdsförfattaren Peter Lauremberg 1631. Första användningen av ordet häcksax i Sverige var hos Åke Rålamb 1690 (Rålamb 1690).

För högre häckar användes skäror på långt skaft, på franska kallade croissant och på engelska pruning hooks. Jag har inte kun-nat hitta ett vedertaget namn för detta redskap på svenska. Vi på Gunnebo slott har kallat det stångskära, ett namn som vi själva kommit på. Källor från 1650 till 1980-talet har hittats för detta hantverk i Sverige (Karling 1970, sid. 122; Müller 1857, sid.63; Fjä-derhane & Arvidsson 1963, sid. 29). I våra försök med detta hant-verk har det inte handlat om att lära av traditionsbärare direkt utan om att pröva hantverket och studera källmaterial i form av

bilder, texter, film och redskap (Fig 1). Detta kan ses som *rekon-struktion* av ett hantverk där vi inte hittat levande traditionsbära-re och således har det här inte handlat om bevarande av hantverk som immateriellt kulturarv.

I efterforskningarna om historiska redskap för skötsel av häck-ar upptäckte en kollega, Katarina Ottosson, en trädgårdsmästare på anläggningen Castello Ruspoli i Italien som fortfarande beskar buxbomshäckar med skära (Fig 2). Trädgårdsmästaren, vid namn Santino Garbuglia, har praktiserat hantverket i fyrtio år. Skötsel-metoden bidrar till trädgårdens värde och uttryck. Detta hantverk härstammar alltså från tiden före häcksaxen var uppfunnen, ett i högsta grad historiskt hantverk. Vad vi har kunnat ta reda på så har vi endast hittat en levande traditionsbärare av detta hantverk. Efter omsorgsfulla förberedelser kunde en studieresa bekostad av stipendium från Carl-Göran Adelswårds Stiftelse genomföras vå-ren 2022. Tre svenska trädgårdsmästare fick lära och öva på det historiska hantverket att slå buxbomshäckar med skära (Fig 3). Hantverket dokumenterades också på film.

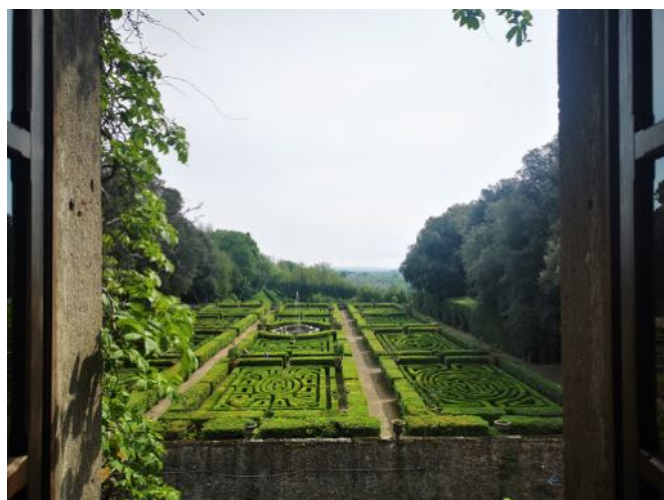
Ett dilemma utifrån en svensk horisont är att hantverket tro-ligen inte praktiserats i Sverige eftersom häckar introducerades vid samma tid som häcksaxen. Kanske är det så att bevarandet av detta hantverk skall fortsätta i den italienska trädgård där Santino praktiserat det de senaste decennierna och inte i Sverige där det troligen aldrig tillämpats?

Resan kan ses som ett första försök att arbeta med och bevara detta historiska trädgårdshantverk som ett immateriellt kultur-arv. Nu är vi några trädgårdsmästare som kan grunderna i detta hantverk och kan bära traditionen vidare. Och hantverket finns dokumenterat på film.

Vissa av trädgårdens hantverk på Gunnebo slott och på Cas-tello Ruspoli i Italien kan betecknas som immateriella kulturarv vilket denna korta artikel har försökt att lyfta fram och beskriva.

Källförteckning

- Castello Ruspoli (2023). <https://castelloruspoli.com/en/the-castle/>
- Crumley, Carole L., Lennartsson, Tommy & Westin, Anna (ed.) (2018). *Issues and concepts in historical ecology: the past and future of landscapes and regions*.
- Flinck, Maria (2013). *Historiska trädgårdar: att bevara ett föränderligt kulturarv*. Stockholm: Carlsson i samarbete med Riksantik-varieämbetet
- Fjäderhane, A. M. & Arvidsson, L. (1963). *Arbetsstudier i trädgårds-odlingen*. Alnarp.
- Haraway, Donna J. (2003). *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Vol. 1. Chicago: Prickly Para-digm Press.
- Karling, Sten. (1970). *Drottning Christinas franske trädgårdsmäs-tare*. Uppsala.
- Lundström, Anders. (1833). *Handbok i trädgårds-skötseln*. 2. uppl. Stockholm.
- Müller, Daniel (1857). *Skogsvännen: anvisning att till skog uppodla ofruktbar mark, förbättra glesa skogar, plantera alléer, häckar m.m. : till motverkande af den hotande vedbristen, till klimatets förbättring och landets försköning*. Stockholm: Bonnier
- Riksdagen(1988).https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/do-kument/svensk-forfattningssamling/kulturmiljolag-1988950_sfs-1988-950

■ Fig.2. Parterren på Castello Ruspoli som klipps med skära. Fotograf Joakim Seiler. 2022.

■ Fig.3. Trädgårdsmästaren Katarina Ottosson övar klippning av buxbom med skära på Castello Ruspoli. Fotograf Joakim Seiler. 2022.

Riksdagen (1998). https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/miljobalk-1998808_sfs-1998-808/

Rålamb, Åke (1690). *Adelig Öfnings första tom, med tijo där till hörige kopparstycken*. Stockholm, tryckt hos Joh. Georg Eberdt, år 1690:

Seiler, Joakim (2022). Gardening Craft Reconstruction. I *Craft Sciences*, red. Tina Westerlund, Camilla Groth, Gunnar Almqvist. Gothenburg Studies in Conservation. Gothenburg: Acta Universitatis Gothoburgensis, s. 182–204.

Seiler, Joakim (2020). *Management regimes for lawns and hedges in historic gardens*. Diss. Göteborg : Göteborgs universitet, 2020. Göteborg.

UNESCO (2003). <https://ich.unesco.org/en/purpose-of-the-lists-00807>

Wimmer, Clemens A. (2012). *Hippe, Krail und Rasenpatsche: zur Geschichte der Gartengeräte*. Kromsdorf: VDG Weimar

Summary

This short paper has the point of departure from the Convention for the Intangible Cultural Heritage in 2003 by UNESCO. The convention stated that craft could be considered as one type of intangible cultural heritage. My research has investigated traditional gardening craft as intangible cultural heritage at Gunnebo House and at Castello Ruspoli in Italy. At Gunnebo traditional gardening craft has been practiced for decades; sometimes learnt from master to apprentice, and sometimes reconstructed based on historical sources. At Castello Ruspoli we found a tradition bearer of a unique craft that three Swedish gardeners have started to learn and documented on a study trip in 2022. The paper shows some examples of gardening craft as intangible cultural heritage and can be seen as a start of the study of this field.

Joakim Seiler

Chefsträdgårdsmästare Gunnebo slott
Adjungerad lektor, Institutionen för Kulturvård,
Göteborgs universitet
joakim.seiler@gunneboslott.se

Jubileumsutställningen i hortikulturens historia

Fallet Bondegården

Andrej Slávik

Artiklar

Samma år som denna Bulletin går i tryck firar Göteborg sitt 400-årsjubileum under erforderlig pompa och ståt! Dock kan festligheterna, vid närmare eftertanke, lika väl betraktas som ett 100-årsjubileum för den nog så ståtliga Jubileumsutställningen 1923 – i synnerhet som den, i likhet med årets evenemang, blev två år försenad. Huruvida framtidens trädgårdshistoriker kommer skriva artiklar om den nyligen påbörjade Jubileumsparken (Göteborgs stad, 2022) återstår att se. För egen del kan vi knappast låta bli att fråga oss vilken betydelse 1923 års utställning ska tillmätas i hortikulturens historia.

Tidigare forskning om Jubileumsutställningen har framför allt intresserat sig för den spänning mellan tradition och innovation, historisk förankring och tekniska framsteg som präglade evenemanget (Houltz, 2003). Föga förvånande ligger tonvikten på själva utställningarna och deras arkitektoniska inramning, medan den växtlighet som i sin tur bildade inramning till arkitekturen som mest omnämns i förbigående (s. 86). Här finns alltså mycket kvar att göra – och många spännande infallsvinklar! En annan

artikel hade kunnat handla om gestaltningen av själva utställningsområdet, vars båda arkitekter var angelägna om att bevara uppvuxna träd, kanta fasaderna med rabatter och klä in dem med klängväxter (Bjerke & Ericson, 1930, s. 25–28); om anläggandet av Näckrosdammen – utställningens hortikulturella blickfång (Fig. 1) – under ledning av en ung Erik Bülow-Hübe, sedermera mångårig förste stadsingenjör i Malmö (Bülow-Hübe, 1923; jfr. Pehrsson, 2000); om landeriet Lisebergs förvandling ”från komark till nöjespark” med storstilade planteringar och en omfattande egen odling (Nilsson & Johansson, 1998); eller också om invigningen av Göteborgs botaniska trädgård, vars nära förbindelse med jubileumsfirandet ännu inte har blivit tillräckligt belyst (jfr. Eriksson, 1991, s. 27–29). Här ska vi i stället rikta uppmärksamheten mot en annan plats i Jubileumsutställningens ”gröna” landskap, en som idag är i stort sett försvunnen och nästan helt bortglömd.

Platsen i fråga låg utanför Jonsered och kallades Bondegården efter en tidigare ägare, författaren och amatöreitnografen August Bondeson, men troligen också som en anspelning – kanske rent av en göteborgsvits? – på ordet bondgård. År 1909 förvärvades den

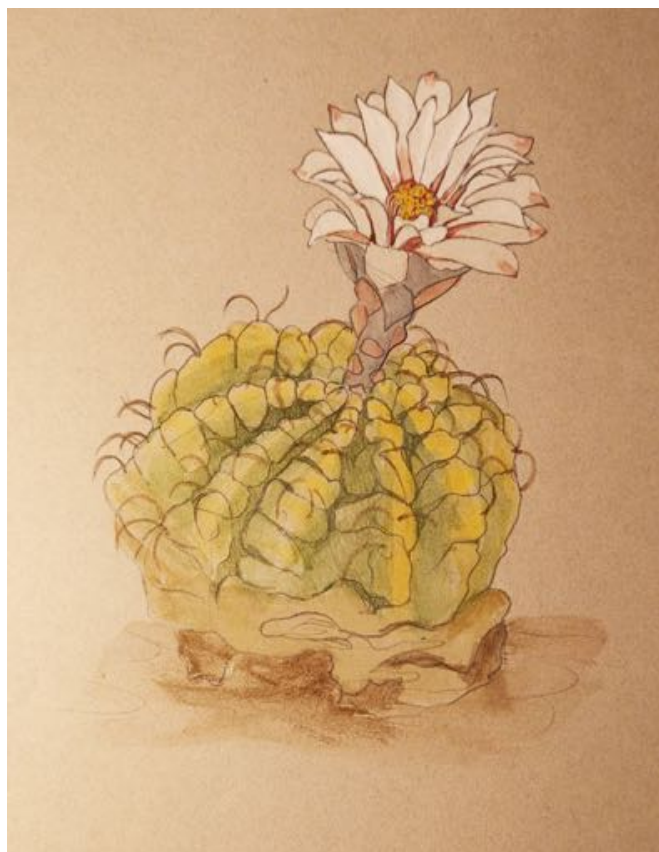
■ Fig.1. "Göteborgs Jubileum (Minnesutställningen), 1923. Näckrosdammen, Klippträdgården, Konditoriet, Minareterna." Fotograf: Fotomonopolet. Arkitektur- och designcentrum (ArkDes), ARKM.1974-104-093-01.

av Erik L. Magnus (1884–1969), en ung industriman från Göteborg vars namn avslöjade hans judiska påbrå: Magnus är visserligen ett vanligt svenskt namn, men inte som efternamn. Hans förfäder hade ursprungligen hetat Monasch men anpassat sig efter de språkliga omständigheterna, antingen medan de fortfarande vistades i norra Tyskland eller när de först anlände till Västsverige vid slutet av 1700-talet. Som några av de första judarna att bosätta sig i landet sedan Gustav III hade lättat på restriktionerna kring invandring för att befördra handel och industri kom släkten Magnus att spela en avgörande roll inom Göteborgs betydande judiska samhälle såväl som för stadens kulturella och ekonomiska liv i stort. (Gillingstam, 1982–84)

Som ung man tog Erik Magnus ingenjörsexamen vid Chalmers tekniska läroanstalt och prövade lyckan i den spirande svenska bilindustrin innan han fick anställning, först som prokurist (firmatecknare) och sedermera som verkställande direktör, hos en fabrikör av hygien- och hushållsartiklar i hemstaden. Ungefär samtidigt anskaffade han den lilla stugan på Bondegården som ett sommarnöje, men också – kanske framför allt – som en lantlig tillflyktsort för sin hustru Märta, född Liljencrants (1884–1986), av ädel börd men utan större tillgångar. Liljencrants hade studerat såväl konst som konsthantverk och var på god väg att göra sig ett namn som formgivare när hon förälskade sig i Magnus; även om deras äktenskap inte var olyckligt kände hon sig uppenbarligen begränsad i sin roll som maka och mor och stod också alltmer främmande inför sin makes mondäna livsföring. I stället gav hon sig hän åt sin kärlek till naturen, och Bondegården blev hennes eget lilla paradis – som hon såg sig tvungen att överge när makarna tog ut skilsmässa och Magnus gifte om sig. De fyra år som hon vistades där måste likväl ha gjort ett varaktigt intryck: efter att ha vidareutbildat sig vid Hvilans lantmannaskola – enligt uppgift som ensam kvinna i sin årskull – kom Liljencrants åtminstone tidvis att arbeta inom hortikulturens område, och hon skaffade sig också mer än en ny trädgård under sitt anmärkningsvärt långa liv. (Liljencrants, u.å.; Möller, u.å.; Selling, 1982–84)

Sin tekniska yrkesbana till trots – eller kanske just som omväxling från den – var Magnus lika fascinerad av hortikultur som sin första hustru, men hans intresse tog sig en annan och mycket specifik riktning. Från första början tycks han ha lockats av samlade i allmänhet och iögonfallande exoter i synnerhet; bland de växter som avbildas i en charmerande uppsättning gouacher målade av Louise Stiernstedt (1878–1940), en släkting och nära vän till Liljencrants, under en vistelse på Bondegården sommaren 1910 återfinns ett exemplar av kaktusarten *Gymnocalycium paraguayense* i blom (Fig. 2). Med tiden utsträckte sig samma impuls till andra kaktéer – bland dem det så kallade gubbhuvudet (*Cephalocereus senilis*) och den sägenomspunna nattens drottning (*Selenicereus grandiflorus*) – såväl som till övriga provinser inom växtriket. Inte minst hyste Bondegården vid mitten av 1920-talet vad som mycket väl kan ha varit världens genom tiderna största samling av fetknoppsväxter (*Sedum* och angränsande släkten) – men det är en annan historia (Slávik & Stephenson, 2023).

Vid första anblicken förefaller Bondegården inte ha mycket med jubileumsfirandet att göra – Magnus sommarnöje låg ju inte ens i Göteborg – men bakom kulisserna var förbindelserna mellan dem både många och täta. För att bara nämna de mest iögonfallande: Arvid Bjerke och Sigfrid Ericson, arkitekterna bakom Jubileumsutställningen, var båda engagerade i anläggandet av Göteborgs botaniska trädgård – men anlätades också av Magnus, förr såväl som senare, för att omgestalta både hus och trädgård på Bondegården. Bjerke och Magnus var inte bara gamla skolkamrater och goda vänner utan bodde också till vardags i var sin ände av

■ Fig. 2. Louise Stiernstedt, "*Echinocactus denutans* [sic] *paraguayensis*", daterad den 13 juli 1910. Privat samling.

en ståndsmässig radhuslänga – ritad av Bjerke själv – i Lorensbergs villastad, belägen på en höjd precis ovanför utställningsområdet (Friberger 1921; Houlitz, 2003, s. 71–73); på fotografiet av Näckrosdammen (Fig. 1) skymtar gaveln till Villa Magnus bland träd-kronorna. För egen del var Magnus inte bara mångårig ledamot av Botaniska trädgårdens styrelse utan även praktiskt involverad i projektet: redan inför invigningen under jubileumssommaren bidrog han med plantor till de nyuppförda växthusen (Lindquist, 1963, s. viii), och när han mer än tjugofem år senare bestämde sig för att sälja Bondegården skänkte han de mest värdefulla delarna av sina privata växtsamlingar till trädgården (Magnus, 1964–65, s. 139).

Men låt oss inte gå händelserna i förväg. I stället återvänder vi till jubelåret 1923 och närmare bestämt till den 5:e nordiska trädgårdsutställningen, anordnad på sensommaren i automobilutställningens tidigare lokaler, som enligt uppgift lockade närmare 30 000 besökare enbart under invigningshelgen (*Göteborgs aftonblad*, 1923, s. 6). Även här satt Magnus i styrelsen och tävlade dessutom själv i så många som fyra klasser: hängväxter, perenner, vindruvor samt "icke nämnda växtarter med varieteter" (5:e nordiska trädgårdsutställningen, 1923, s. 63). I den sistnämnda kategorin deltog han med den "enastående rikhaltiga samling" av köttätande växter som fanns att beskåda längst in i utställningshallen: "ståtliga – en del t. o. m. blommande – exemplar av olika *Nepenthes*-arter med elegant nedhängande, vackert färgade bladkannor, *Sarracenia*-arter med bladstrutar av växlande färg och skapnad och andra representanter för insectivorernas underbara växtgrupp" – ett arrangemang som inte bara åstadkom en "imponerande helhetsverkan" utan också belönades med utställningens

■ Fig. 3. En ögonblicksbild från den 5:e nordiska trädgårdsutställningen, sannolikt tagen söndagen den 23 september 1923. Från vänster syns Gustaf VI Adolf, Erik L. Magnus (med ryggen mot kameran) och landshövding Oscar von Sydow; i bakgrunden skymtar den danske handelsträdgårdsmästaren och ledamoten av riksdagen J. C. A. Carlsen-Skiødt. Fotograf: uu. Regionarkivet, Göteborgs trädgårdsförenings arkiv, vol. K:3.

stora guldmedalj (Sylvén, 1923, 123–4). Bland de häpnadsväckande återfinns vi ingen mindre än Gustaf VI Adolf, kronprinsen på Sofiero, som också gav kunglig glans åt prisutdelningen. I ett fotografi bevarat i Trädgårdsföreningens arkiv (Fig. 3) ser vi honom framför Magnus exposition, förmodligen i direkt anslutning till ceremonierna, i samspråk med utställaren själv.

Vad är det då som, bortsett från alla kuriösa detaljer, gör fallet Bondegården värt att lyfta fram i det större sammanhang som Jubileumsutställningen utgör? Kanske att det, på ett tydligare sätt än någon annan av våra tänkbara infallsvinklar, fångar något av den sammanflätning mellan offentligt och privat, allmänintresse och personligt engagemang – kanske rent av besatthet? – som präglade, inte bara utställningen som sådan, utan hela den politiska kulturen som den var tänkt att manifestera (Brodin, 2006, s. 41; Fritz, 2006, s. 66–68; Houltz, 2003, s. 53). Fast det är förstås bara en fasett av Bondegårdens kaleidoskopiska historia.

Källförteckning

Otryckta källor

Liljencrants, M. (u.å.). *Min stund på jorden 1884–196....* [Manuskript]. Privat samling.

Elektroniska källor

Göteborgs stad (2022). *Jubileumsparken*. <https://stadsutveckling.goteborg.se/jubileumsparken> [2023-02-09]

Möller, P. (u.å.). *Märta Liljencrants (1884–1986)*. <https://pontusmoller.se/marta-liljencrants> [2023-02-09]

Tryckta källor

5:e nordiska trädgårdsutställningen (1923). *5:te [sic] nordiska trädgårdsutställningen, Göteborg, 21–30 september 1923: katalog*. Göteborg: Göteborgs litografiska aktiebolag.

Bjerke, A. & Ericson, S. (1930). *Utställningens arkitektur*. Stockholm: Generalstabens litografiska anstalt.

Brodin, L. (2006). En promenad genom utställningen. I: Brodin, L. m.fl. (2006). *Göteborgsutställningen 1923: hägkomster och framtidsspår*. Sävedalen: Warne, s. 41–57.

Bülow-Hübe, E. (1923). Om planteringarna på jubileumsutställningen i Göteborg. *Lustgården* 4, s. 60–72.

Eriksson, F. (1991). *Göteborgs botaniska trädgård: liv och utveckling 1914–1991*. Göteborg: Tre böcker.

Friberger, E. (1921). Privathus-kvarteren å Lorensbergssområdet i Göteborg. *Arkitektur (Teknisk tidskrift)* 8, s. 95–101.

Fritz, M. (2006). Näringsliv och samhällsutveckling. I: Brodin, L. m.fl. (2006). *Göteborgsutställningen 1923: hägkomster och framtidsspår*. Sävedalen: Warne, s. 58–69.

Gillingstam, H. (1982–84). Magnus, släkt. I: *Svenskt biografiskt lexikon* 24, s. 673–77.

Göteborgs aftonblad (1923). Trädgårdsutställningen ser ut att bli en publiksuccés. *Göteborgs aftonblad* 24/9, s. 6.

Houltz, A. (2003). *Teknikens tempel: modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*. Hedemora: Gidlund.

Lindquist, B. (1963). *Katalog över växterna i Göteborgs botaniska trädgård 1962*. Göteborg: Elanders.

Magnus, E. L. (1964–65). Bondegården: en återblick. *Lustgården* 45–46, s. 133–139.

Nilsson, B. S. & Johansson, B. (1998). *Liseberg 1923–1998: från kommark till nöjespark*. Göteborg: Liseberg AB.

Pehrsson, P. J. (2000). Erik Bülow-Hübe (1879–1963) och Birger Myllenberg (1883–1974). I: Andersson, T., Jonstoj, T. & Lundquist, K. (2000). *Svensk trädgårdskonst under fyra hundra år*. Stockholm: Byggförlaget, s. 162–171.

Selling, O. H. (1982–84). Erik L. Magnus. I: *Svenskt biografiskt lexikon* 24, s. 677.

Slávik, A. & Stephenson, R. (2023). Bondegården – largest collection of *Sedum* ever? *Sedum Society Newsletter* 145, s. 41–49.

Sylvén, N. (1923). I och kring Göteborg: Föreningens för dendrologi och parkvård fjärde exkursion. *Lustgården* 4, s. 112–140.

Summary

What was the significance of Gothenburg's 1923 Tercentennial Jubilee Exposition, one of the most spectacular events in the city's history, in a horticultural context? After briefly considering various approaches to the question, this article draws attention to a largely forgotten location in the "green" landscape of the Exposition: Bondegården, the private garden of local industrialist and patron Erik L. Magnus (1884–1969), which not only featured what might have been the most exhaustive collection of *Sedum* and related genera ever assembled (Slávik & Stephenson, 2023) but also participated in the Jubilee celebrations with a prize-winning display of carnivorous plants. Highlighting the intimate ties between them, the article argues that both Bondegården and the Exposition were products of the same political culture.

Andrej Slávik, fil. dr.

Djupedals plantskola

andrej.slavik@gmail.com

Lisa Larsson

Att sträcka ut sig i staden

En studie om social reproduktion, parkplanering och re-kreation i västra Kungsholmens parker

ISBN: 978-91-506-2997-2

Uppsala: Kulturgeografiska institutionen, 2023

Avhandling, 360 sidor

Lisa Larssons avhandling i kulturgeografi syftar till att utforska hur social reproduktion har reglerats i funktionalistisk respektive nutida parkplanering jämfört med vilka praktiker och parker besökare föredrar för att kunna uppleva rekreation. Avhandlingens studieområde är – som framgår av titeln – parker i västra Kungsholmen i Stockholm, närmare bestämt Fredhällsparken och Kristinebergsparken från 1930- och 1940-talen samt Kristinebergs och Hornsbergs strandparker tillkomna omkring år 2000. Larsson har utforskat fysiska och sociala aspekter av dessa parker med utgångspunkt i rekreation samt hur re-kreativa praktiker upplevs som kroppslig erfarenhet. Med hjälp av Lisa Larssons värdering, bearbetning och analys av ett omfattande originalmaterial bestående av handlingar, ritningar och kartor, beskrivningar och planeringsplaner liksom tidningsartiklar och fotografier får vi en ingående förståelse och tolkning av Kungsholmens parker i ett större perspektiv; hur de har anlagts, konstruerats och levandegjorts för att möta det man ser som parkernas syften, dvs att användas i vardagslivet. I detta har ingått att undersöka parkernas materiella utformning, hur de värderas i samtida dokument samt vilka praktiker och funktioner de tillskrivs, om re-kreation utgör en del av parkernas planerade praktiker och funktioner och i så fall hur och utifrån vilka bevekelsegrunder. För att få svar på de uppställda frågorna har Larsson arbetat med intervjuer av män och kvinnor i skiftande åldrar som använder parkerna i rekreativt syfte, liksom professionellt verksamma personer. Karl Marx begrepp om social reproduktion i det kapitalistiska systemet är en av avhandlingens teoretiska utgångspunkter. Begreppet plats och olika sätt att förhålla sig till detta är en annan utgångspunkt och här har Henri Lefebvres tänkande kring det planerade respektive det levda och hans resonemang om hur fritid, rekreation och vardagsliv i kapitalismen reproducerar dess samhällsordning varit central.

Lisa Larsson argumenterar för att den funktionalistiska parkplaneringen ska förstås som ett uttryck för välfärdskommunens organisation av social reproduktion, och att parkerna planerades som en reproduktiv infrastruktur för den 'rätta' rekreationen: aktiv friluftskrekreation i naturlika miljöer. Rekreationen skulle ge omväxling, vederkvickelse, fysisk styrka och fostran samt säkra invånarnas reproduktion som produktiv arbetskraft och förnuf-tiga medborgare. Genom att skapa en ny stadsmiljö baserad på omsorg och disciplinering såg man för sig hur man skulle kunna uppnå detta. Arbetarklassens barns lek och aktiva rekreation och (det kvinnligt kodade) omsorgsarbetet synliggjordes genom att värdefull mark avsattes för ändamålet. En tydlig trop är tanken att barn skulle fostras i parkerna varför det behövdes en infrastruktur som understödde detta, som lekparken och den be-

mannade parkleken. Larsson betonar att både parkerna från den funktionalistiska eran och de nutida parkerna är reglerade som re-produktiv infrastruktur. Genom parkerna ombesöks såväl som kontrolleras invånarnas reproduktion. Samtidigt står det klart att dagens parker – som Kristinebergs och Hornsbergs strandparker – tillkommit under andra premisser. I en tid präglad av avregleringar och entreprenöriell stadsutveckling är de beroende av inkomster genom förtätning och privatiseringar. Parkerna har kortare planeringshorisont, består av mer hårdgjorda ytor, och är anlagda för andra syften än de avhandlingens informanter ser framför sig när de tänker på parker som rekreativa miljöer för social reproduktion.

Vår tillvaro levs och upplevs genom kroppen och vår kroppsliga uppfattning av omgivningen. Intervjudelen av avhandlingens är en verbalisering av dessa förnimmelser och erfarenheter och visar hur parker används året om för återhämtning, för att få vara i fred – eller få sällskap – koppla av och reflektera över arbetsdagen, hämta inspiration till kreativa arbetsuppgifter, som kompensatoriskt rum för en liten bostad, som en lekmiljö för barnen. Larsson visar också hur minnen, livshändelser och livsberättelser knyts till parkernas materialitet, särskilda delar av parker eller specifika träd.

Avslutande kommentarer

En av de stora fördelarna med Lisa Larssons avhandling är den grundliga genomgången och analysen av originalmaterialet, vilket lett till ny kunskap om redan välkända parker och en period i Stockholms parkhistoria som ofta framställs i heroiska ordalag. Några gånger ligger Larsson kanske lite väl nära parkavdelningens och Holger Bloms uppfattning om den egna verksamheten som ett brott med historien. Det fanns också kontinuitet, både i gestaltning och aktiviteter, som till exempel i parkleken, som med privata föregångare från 1880-talet försåg parkerna med parkledare och lekredskap. Larsson lyfter förtjänstfullt fram Anna Lindhagen. Andra kvinnor, som Stina Wretling Larsson och Alva Myrdal, hade förtjänat utrymme. Lisa Larsson ger genom intervjuerna fint utrymme åt informanterna för att uttrycka hur parker används för rekreation och som re-kreativa vardagsmiljöer. Ur mitt perspektiv är användandet av det rikhaltiga källmaterialet och analysen av parkerna med utgångspunkt i detta den riktigt stora insatsen. Jag vill gratulera Lisa Larsson till en utmärkt avhandling som det var ett sant nöje att granska under disputationen.

Catharina Nolin, Professor i konstvetenskap
Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet
catharina.nolin@arthistory.su.se

Studentuppsatser med anknytning till park-, trädgårds-, landskaps- och odlingshistoria

Alice Aaro

Bangårdsparken i Karlsborg: ett gestaltungs-förslag för det gamla bangårdsområdet i centrala Karlsborg, med utgångspunkt i platsens historia

Masterexamensarbete (30 hp)
Institutionen för stad och land, SLU
Ultuna, 2023. <https://stud.epsilon.slu.se/18706/>

Mary Bergenheim

Småbrukbondens förökningsmetoder på Siargao – Traditionellt småbruk på en tropisk ö i Stilla havet, Filippinerna

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Trädgårdens hantverk, 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Viktoria Bäcklund

Kulturarvet som medel för platstolkning och platspecifik utveckling: perspektiv på kulturarvet vid kustdammarna i Lomma

Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2022. <https://stud.epsilon.slu.se/18370/>

Hanna Einarsson

Historisk melonodling i varmbänk – samt dess synlighet i historiska trädgårdar idag.

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Trädgårdens hantverk. 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Anna Ek

Mer än ett minne från svunna tider: en analys av häradsallmänningarnas institutionella utveckling

Masterexamensarbete (30 hp)
Institutionen för stad och land, SLU
Ultuna, 2022. <https://stud.epsilon.slu.se/18047/>

Cornelia Filipsson & Matilda Bengtsson

Program för utveckling av Nordanåparken i Skellefteå: med utgångspunkt i sociala och kulturhistoriska värden

Masterexamensarbete (30 hp)
Institutionen för stad och land, SLU
Ultuna, 2022. <https://stud.epsilon.slu.se/18101/>

Disa Fjellström

Kom spring på gömda stigarna i skogen – ett rekonstruktionsförslag av Orangeriberget på Gunnebo Slott, med pedagogisk inriktning

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Trädgårdens hantverk. 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Betty Granqvist

Svensk fröodling och bevarandet av kulturarvsväxter

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Trädgårdens hantverk. 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Bianca Habén

Publika trädgårdar under glas: en jämförelse av dåtida och nutida syften samt nyttjanden

Kandidatexamensarbete (15 hp)
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2022. <https://stud.epsilon.slu.se/18145/>

Eveline Hallgren & Charlotta Norderyd

Historia i varje anläggning: landskapsarkitekters förhållningssätt till historiska platser och anläggningar

Kandidatexamensarbete (15hp)
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2023. <https://stud.epsilon.slu.se/18763/>

Jenny Harder

Spaljering av fruktträd på 1600-1700-talet – En studie av handböcker

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Trädgårdens hantverk. 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Anton Hedborn

Om ett småskaligt och artrikt kulturlandskaps som läroplats: en återförening mellan människa och landskap med exempelandskap som brygga för att stärka bevarandet av biologisk mångfald

Masterexamensarbete (30 hp)
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2022. <https://stud.epsilon.slu.se/18036/>

Stina Hjertén & Sara Westbom

Att forme Norbergs platsidentitet: ett gestaltungs-förslag för parkstråket längs med Norbergsån

Masterexamensarbete (30 hp)
Institutionen för stad och land, SLU
Ultuna, 2023. <https://stud.epsilon.slu.se/18611/>

Julie von Hofsten

Konstnärernas trädgård. En processanalys av trädgårdsrekonstruktionen på Carl Larsson-gården

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Trädgårdens hantverk. 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Magnus Holdar Birgersson

Fornlämningsområdets potential som knutpunkter i grön infrastruktur

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Landskapsvårdens hantverk. 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Sara Höglund

Halvvägs mellan dåtid och framtid: ett anslutande gestaltungs-förslag för Gjuteriparken

Masterexamensarbete (30 hp)
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2023. <https://stud.epsilon.slu.se/18823/>

Klara Johansson & Lisa Jakobsson

Parkkaraktärer: en undersökning av Slottsparken, Malmö, i vintertid

Kandidatexamensarbete (15hp)
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2023. <https://stud.epsilon.slu.se/18761/>

Annie Kouns

Dynamisk vegetation i en folkparksmiljö: ett gestaltungs-förslag för Folkets park i Lomma

Masterexamensarbete (30 hp)
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2023. <https://stud.epsilon.slu.se/18712/>

Josefine Larsson och Sebastian Sederblad

Biologisk mångfald på urbana begravningsplatser – från välvårdat till välmående

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Trädgårdens hantverk. 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Malin Lindberg

Att skapa historia genom engagemang: en studie om hur engagerade människor skapar och omskapar Stabergs kulturmiljö i Falun

Masterexamensarbete (30 hp)
Institutionen för Stad och Land, SLU Ultuna, 2022. <https://stud.epsilon.slu.se/18127/>

Anna Lundgren

Lien och slipbladet – Några utövare och deras kunskaper

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Landskapsvårdens hantverk. 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Mia Maria Nilsson

Kulturreserveratet Gunnebos öppna diken. En undersökning med avstamp i kulturhistorisk värdering och biologisk mångfald

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Landskapsvårdens hantverk. 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Julia Olsson

Hägnaders roll i det historiska kulturlandskapet – En studie av hägnaders utveckling och funktion på den bohuslänska ön Orust.

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Landskapsvårdens hantverk. 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Victoria Palm

Norrbacka 1. Den glömda trädgården

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Trädgårdens hantverk. 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Caroline Slobbo

Lilla Änggården – En del av Göteborgs trädgårdshistoria

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Trädgårdens hantverk. 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Evelina Ståhl

Att bevara autenticitet i ett grönt kulturarv: en studie om Stadshusträdgården i Stockholm

Kandidatexamensarbete (15 hp) Institutionen för stad och land, SLU Ultuna, 2023. <https://stud.epsilon.slu.se/18749/>

Isabella Svensson

Sökandet efter de osynliga värdena – Medborgarlett gestaltungs-förslag för hållbar platsutveckling på Prärieparken i Hjo.

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Trädgårdens hantverk. 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Emma Svensson

Koloniområdenas plats i staden: hur deras värden beskrivs i plandokument och planprogram

Kandidatexamensarbete (15hp) Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, 2023. <https://stud.epsilon.slu.se/18822/>

Catalina Valencia Gallego

Småbrukarkultur i björkskogsregionen. Historiska bilder från Jämtland

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Landskapsvårdens hantverk. 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Alva Wännerdahl

Blomkrukans stillhistoria – Konstant och skiftande

Kandidatexamensarbete med huvudområdet kulturvård med inriktning mot Trädgårdens hantverk. 2023. Göteborgs universitet, Mariestad. Uppsatsen publiceras också digitalt på GUPEA.

Boel Nordgren och Inger Olausson

Trädgårdsmästarinnor

Hundra år av kamp för jämställd trädgårdsutbildning

ISBN 9789178435807

Malmö : Bokförlaget Arena, 2023

Svenska 249 sidor

I Boel Nordgren och Inger Olaussons emotsedda bok *Trädgårdsmästarinnor: Hundra år av kamp för jämställd trädgårdsutbildning* beskrivs en avgörande period inom kvinno- och trädgårdshistoria. Boken berättar om kvinnors kamp för att ta plats inom trädgårdsbranschen på samma villkor som män, med särskilt fokus på åren 1899–1911, då det fanns två likartade trädgårdsskolor för kvinnor. Espenäs i Närke som drevs av Stina Swartling (1858–1929) och Agdatorp i Blekinge som drevs av Ida Schmidt (1857–1932). I boken skildras dessa utbildningar ingående, utifrån deras utformning, elever och grundare. Parallellt beskrivs också hur trädgårdsutbildningar för kvinnor sett ut och förändrats under tidsperioden 1860–1965. Tidpunkten för Swartling och Schmidts trädgårdsskolor sammanfaller med den tidiga kvinnorörelsen i Sverige, ett nätverk där båda kvinnor var aktiva. Forskningen som ligger till grund för boken är omfattande och bygger bland annat på genomgångar av trädgårds-tidskrifter och kvinnotidskrifter från mitten av 1800-talet fram till 1900-talets andra hälft.

Läsaren ges inblick i hur diskussionerna fördes kring kvinnors tillgång till trädgårdsutbildning och det intensiva arbete som pågick för att främja kvinnligt yrkesarbete. Inom trädgårdsbranschen fanns en allmän skepticism mot att kvinnor skulle yrkesarbeta med trädgård. Argumenten varierade och var inte sällan motsägelsefulla. Kvinnor ansågs till exempel vara för svaga rent fysiskt, trots att kvinnor genom historien alltid arbetat i och skött om trädgårdar. Inom trädgårdsbranschen var lärlingssystemet utbrett: för att få plats på en trädgårdsutbildning krävdes praktik hos en redan verksam trädgårdsmästare som ofta var anställd på ett slott eller herrgård. Trädgårdseleverna inackorderades på gårdarna, vilket missgynnade kvinnorna eftersom det var otänkbart för ogifta män och kvinnor att dela bostad. Samtidigt startades flera trädgårdsutbildningar för kvinnor i Tyskland, Danmark och Finland. Trädgårdshistoria har alltid kunnat kopplas till övriga strömningar i samhället och perioden som beskrivs i boken är inget undantag. Som så ofta är det en svindlande insikt att läsa om den kamp och det engagemang som ligger bakom något vi idag tar för givet, drygt 100 år senare.

Swartlings trädgårdsskola i Närke startade år 1899 och året därpå grundade Schmidt sin skola i Blekinge. Även om det funnits ett fåtal utbildningar för kvinnor tidigare var Swartlings skola den första som enbart var öppen för kvinnliga elever och som dessutom drevs av en kvinna. Förutom undervisning i odling och trädgårdsskötsel ingick även förädling, bokföring och fjäderfä-skötsel i undervisningen. I detta fanns en tydlig koppling till självhushållning och möjligheten för kvinnorna att kunna koppla sina kunskaper till omsorgen kring det egna hemmet och familjen. Kunskaper om odling och förädling lyftes också fram som en

möjlighet för ogifta kvinnor att försörja sig själva i en tid då det var svårt för kvinnor att komma in på arbetsmarknaden. Även en mindre trädgård ansågs kunna bidra till hushållskassan. Idag har trädgårdsbranschen övergått från att vara mansdominerad till kvinnodominerad, ett skifte som ägde rum under 1900-talets andra hälft genom sociala förändringar, och inte minst de två världskrigen som förändrade opinionen och arbetsmarknaden. Idag är de kvinnliga trädgårdsmästarna i majoritet.

Förutom att beskriva en fängslande period så tecknar boken också ett stort antal personporträtt av många av de kvinnor som aktivt arbetade för att främja kvinnor i trädgårdsbranschen, både kända och hittills okända namn. Boken kan därmed också läsas som en historisk översikt över dessa otroliga pionjärer som kom att påverka utvecklingen i samhället. Ett stort antal fotografier och arkivmaterial som annonser och tidningsnotiser bidrar till att ytterligare levandegöra tidsandan och de personer som beskrivs. Detta är med andra ord en faktpäckad bok, vilket bitvis påverkar flödet i berättelsen. Som läsare känner jag mig ibland avbruten i min läsning, när spännande faktarutor och tidningsurklipp pockar på uppmärksamhet mellan sidorna.

Genomgående för boken är dock att de båda författarna lyckats förträffligt med balansen mellan sina akademiska bakgrunder och bokens populärvetenskapliga anslag. Detta bidrar även den genomarbetade formgivningen av Kristin Lidström i hög grad till. *Trädgårdsmästarinnor: Hundra år av kamp för jämställd trädgårdsutbildning* är ett imponerande arbete och en angelägen bok som förhoppningsvis kommer att utgöra grund för vidare forskning inom detta utforskade fält. För de som inte forskar inbjuder boken till en spännande läsning och inblick i ett stycke tidigare oskriven kvinnohistoria.

Julie von Hofsten, masterstudent

Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet

julievonhofsten@gmail.com

Darryl Moore

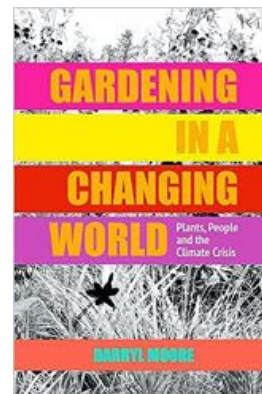
Gardening in a changing world

Plants, people and the climate crisis

ISBN 9781910258286

London: The Pimpernel Press, 2022

Engelska 224 sidor

Det här är boken som slog ner som en bomb i Storbritanniens trädgårdsmedia under 2022. Den blev också utsedd till bästa trädgårdsbok av tidskriften *Garden's Illustrated* och var helt enkelt *boken* många talade om.

Författaren Darryl Moore skrev boken som ett pandemiprojekt. Till vardags arbetar han som trädgårds- och landskapsarkitekt och är mest känd för sitt företag *Cityscapes* och för att ha vunnit guldmedaljer på Chelsea Flower Show. Moores signum är att föra samman olika aspekter av hållbarhet i urbana landskap genom att arbeta med växter och landskap utifrån ekologiska principer.

I *Gardening in a changing world* fokuserar Moore på vår relation med växter. Fältet är givetvis enormt, men så är också spannet på boken. Han inleder med att konstatera att vi lever i en värld som är kraftigt hotad av klimatförändringar och artdöd. Sedan spårar han hur människan genom olika kulturer och tidsperioder har förhållit sig till växter. Hur vi har hanterat dem, samlevt med dem och förstått dem.

Boken är uppdelad flera delar. Det är *växter som universalmedel*, vilket täcker allt från hälsoaspekter till ekosystemtjänster och grundläggande trädgårdsekologi, till *växter som bilder* vilket i hög grad handlar om hur trädgårdsideologier genom tiderna har sett på och hanterat växter. Här lyfts enskilda tänkare och landskapsarkitekter fram utifrån deras förhållningssätt till natur, konst och trädgård. Sedan följer en mer nutida genomgång av den nutida internationella trädgårds- och landskapsdesignen i kapitlet *växter som processer*. Här går han igenom olika skolor med fokus på perennvägen i Nederländerna, Tyskland, USA, Frankrike och Storbritannien. Här handlar det allt mer om att anamma ett ekologiskt förhållningssätt till växter och imitera växternas egna sätt att samleva. I det här kapitlet lyfts även enskilda trädgårdspersonligheter fram som Beth Chatto, Piet Oudolf, Henk Gerritsen och James Hitchmough och deras betydelse för nya sätt att förhålla sig till växter inom både privata trädgårdar och offentliga miljöer. Slutligen är ett kapitel om *växter som partners* där fokus är nya sätt att tänka kring hur vi som människor positionerar oss i förhållande till andra organismer på jorden. Att vi måste förändra vårt sätt att agera och förstå oss själva som en del av större livsväv.

Det skulle vara fullt möjligt att kritisera det här enorma projektet. Men faktum är att trots att de 39 kapitlen hanterar allt ifrån trädgårds- och konsthistoria, till växters ekologi, till urbanteori och kritisk växtteori, så är det bra. De enskilda kapitlen förhåller sig på ett sympatiskt sätt till både samtid och dåtid. Moore är väl påläst och förankrad i vetenskapliga publikationer. Det finns omfattande referenser, men de är lagda kapitelvis i slutet av boken så att de inte stör i onödan.

Varje kapitel är som en liten essä vilket också är trevligt eftersom det är fullt möjligt att läsa dem i ordning och efter eget intresse. Perspektivet är givetvis främst brittiskt, men med kontinuerliga internationella reflektioner och med stor bredd på referenser och exempel. Våra svenska Henrik Sjöman, Peter Korn och Göte Turesson dyker till exempel upp på några olika ställen.

Det som skulle kunna lyftas upp som en negativ aspekt med boken är att den ser ganska tråkig ut. Texten är tät och ser väldigt akademisk ut. Men låt er inte luras, för det är en tillgänglig text. Det finns bilder inlagda på särskilda sidor men det hade varit roligt med fler bilder integrerade i texten. Författaren har en närvarande berättarröst och förlorar aldrig kontakten med vare sig trädgården, de enskilda växterna eller människorna som han berättar om. Genom att starta i trädgårdshistorien och sedan vandra framåt visar han både hur vi har hamnat där vi är idag och alternativ för hur vi kan ta oss ur det.

Boken ger också en tydlig förståelse för hur vårt sätt att förhålla oss till växter inom olika tidsepoker och samhällskontexter har präglat de trädgårdar och landskap vi har omkring oss idag. Det här öppnar upp för många sätt att förhålla sig till historiska miljöer och hur vi kan anpassa skötselmetoder och växtval till den nya verklighet vi idag måste leva med.

Budskapet är att den nuvarande klimat och biodiversitetskris som vi befinner oss i gör att vi behöver tänka om vårt förhållande till växter. Vi behöver ha ett mer holistiskt sätt att utforma, leva med och njuta av våra trädgårdar. Moore har en stor tilltro till att växterna är en del av lösningen på den nuvarande miljökrisen, men menar också att vi behöver inse växternas fulla potential för det. En aspekt som särskiljer den här boken från många andra, är författarens uppenbara kärlek till växter och trädgård. Istället för att skriva ner trädgården som skadlig ur ett ekologiskt perspektiv eller försöka förhålla sig neutral, så ser han trädgården som positiv samtidigt som han visar hur vi måste utgå ifrån dess grundläggande ekologi när vi skapar eller arbetar med trädgårdar. Han har också ett reflekterande förhållningssätt till det han skriver vilket gör att istället för att kasta "sanningar" och pekpinna på läsaren, så resonerar han stillsamt och välgrundat fram det budskap han vill förmedla. Det är skickligt och det är väldigt bra.

En kortare recension av Moores bok skulle kunna vara: läs den!

Sofia Cele

Docent och lektor vid Kulturgeografiska institutionen,
Uppsala universitet
sofia.cele@kultgeog.uu.se

Trädgården

Konst och natur under sex sekler

Utställning på Nationalmuseum i Stockholm
23 februari 2023 - 7 januari 2024

Det är mycket positivt att Nationalmuseum väljer att ägna sin stora utställning 2023 åt trädgården i konsten. Materialet som ställs ut är rikt och omfattande. Måleri dominerar men även textilkonst, skulptur och arkitekturritningar finns representerat. Totalt rör det sig om nästan trehundra verk, varav några helt nya är utförda av konstnärerna Emma Helle och Peter Frie.

En påkostad katalog fördjupar innehållet, där utställningens kurator Magnus Olausson och åtta andra forskare, framförallt konstvetare men även två historiker, skriver om utställningens olika tematik.

Som Olausson påpekar i katalogens förord är trädgård inte det samma som natur utan är alltid medvetet gestaltad - ibland har estetiken styrt, ibland det praktiska, men ofta båda.

Kärnan i utställningen är Nationalmuseums egna rika samlingar av konstverk, men kompletterad med inlån från andra museer. Det gör att utställningen utgår från Sverige, men med många internationella utblickar, framförallt till andra länder i Europa. Många verk är konstverk där trädgården har en av huvudrollerna, men ritningar till parker och trädgårdar har också fått ett stort utrymme.

Som utställningsbesökare är det viktigt att ha i åtanke att det i första hand inte rör sig om en trädgårdshistorisk utställning. Istället är det en konsthistorisk utställning som visar hur trädgården gestaltats i konsten från senmedeltiden fram till idag. Det görs dels genom konstverk som avbildar trädgårdar - verkliga eller fiktiva - dels i form av ritningar till planerade, och ibland förverkligade, trädgårdar. Det är alltså inte själva trädgården som utgör verket. Istället är det avbildningen av trädgården som är i fokus - en ritning, en vävd tapet, en skulptur eller en målning. För att man som utställningsbesökare ska förstå de utställda verken finns trots det en hel del trädgårdshistorisk kunskap att ta till sig, särskilt i den tillhörande utställningskatalogen. Där får man veta sådant som hur framstegen inom geometri och optik under 1600-talet möjliggjorde utvecklingen av de franska barockträdgårdarnas formstyrka och exakthet.

Den syn på trädgård som förmedlas i utställningskatalogen handlar om spänningsfältet mellan konst och natur, och mellan nytta och nöje. Trädgård är inte natur, påpekas det, utan gestaltas alltid med en medveten tanke eller plan. Samtidigt handlar också synen på trädgårdens syfte mycket om synen på naturen. Vad är det människan skapar när hon skapar en trädgård? Ett skydd mot den hotfulla naturen eller omgivningen, eller att dominera och omvandla det naturliga landskapet? Eller är det, som tydligt lyfts fram i utställningen, tanken om trädgården som önskan att åter skapa paradiset?

Tanken om trädgårdsskapande som ett sökande efter paradiset är långlivad, av den enkla och förklarliga anledningen att paradiset beskrivs som en Guds lustgård. Skildringar av paradiset

innehåller därför ofta trädgårdslänkande miljöer även om det kanske snarare är ett pastoralt landskap som beskrivs. Men ser man paradiset som en liknelse för en plats att finna avskildhet, skönhet, ro och skydd från en hotande omvärld snarare än en plats att leva i evighet på så är det kanske också en rimlig liknelse. Och den måste ju finnas med i en utställning om trädgård. Men samtidigt: Paradismyten känns lite tröttsam, som att meningen med trädgård aldrig riktigt får vara trädgård utan att det alltid ska finnas ett högre bekräftat syfte. Gränsdragningen mellan vad som är skildringar av trädgårdsmiljöer och vad som är skildringar av pastorala landskap, särskilt när det gäller paradiset eller kanske snarare det förlorade paradiset är svår.

Ett flertal av målningarna är också av den arten att de kanske inte främst skildrar trädgård utan händelser eller människor som sitter i ett ruralt landskap eller omgivna av växter. Gränsdragningen är givetvis mycket hårfin här, och utan tvivel har många av dessa målningar ett värde som säger något om trädgårdsmiljöer, vilka drömmar och vilken längtan som skildrats konstnärligt och även hur växter använts både i interiöra och exteriöra landskap. Men det finns också något här, som lämnar en längtan efter *mer trädgård*.

Det är ett stort fokus på ritningar, i synnerhet från 1700-talet och vi upplever att det blir väl många ritningar från just den här tidsperioden, medan vi saknar ritningar från framförallt 1800- och 1900-talen. Samtidigt är en av utställningens stora behållningar att få se den stora André LeNotre, som alltid framställs som perfektionist, svaja lite på linjerna och inte riktigt orka rita klart i planernas utkant. Hans ritningstekniska skicklighet att med schematiska detaljer på håll ändå skapa en känsla av exakthet framgår också tydligt. Just möjligheten att studera originalritningarna på nära håll gör att man som besökare kan studera de olika upphovspersonernas ritteknik på ett helt annat sätt än i en tryckt bok där ritningarna ofta är ganska små. Hur ritar Carl Hårleman sina träd? Hur illustrerar Nicodemus Tessin d.y. ett boskékvarter?

Kanske är den största kritik som kan riktas mot utställningen inte mot det som den skildrar utan det som den inte skildrar. Det kan ses som orättvis kritik, men samtidigt är den också svår att bortse ifrån.

Den första invändningen handlar om genusperspektivet. Det här är en utställning om män som har konstnärligt skildrat eller anlagt trädgårdar och parker. Kvinnorna märks i stor utsträckning som delar av bildernas komposition, som en del av det sublimala, men de kvinnliga konstnärerna är få, mycket få, liksom de kvinnliga trädgårdsskaparna. Målningar av exempelvis Julia Beck och Hanna Pauli finns representerade i utställningen. Här kan man komma med invändningar om att det speglar en patriarkal historia i samhället och konstvärlden, men samtidigt är ju inte verklig-

heten riktigt så enkel. Det hade varit enkelt att balansera upp denna brist under de senare tidsperioderna när mer dokumentation finns bevarad. Att inte Karin Larsson lyfts fram tydligare framstår som obegripligt, likaså kunde man kanske framhäva personer som Emma Lundberg eller kronprinsessan Margareta som båda varit verksamma som konstnärer och trädgårdsskapare. Om det stora fokuset på ritningar från 1700-talet är motiverat, så kunde man ha visat ritningar från kvinnliga landskapsarkitekter under 1900-talet eller trädgårdsskapare som Ester Classon vars vackra ritningar är värda att visa, eller varför inte Ulla Molin? Eller någon av de många andra undagömda kvinnliga landskapsarkitekterna?

Härifrån är steget inte långt till en annan aspekt som tydligt präglar urvalet och det är trädgårdens status som konstform. Vi menar att trädgård är en konstform när den är medvetet gestaltad. Men i utställningen blir det tydligt att vem det är som gestaltar också är en avgörande faktor för om det kan ses som konst. Är det därför som ritningar av LeNotre, Tessin och Hårleman är med i utställningen medan Ester Claesson, Gunnar Martinsson och Lisa Bauer saknas?

Det är ett stort fokus på högreståndsmiljöer och kungliga miljöer. Även om urvalet är störst när det gäller dessa hade det varit rimligt att försöka balansera upp det. Det är lite synd, för fokuset mot storskaliga och pampiga anläggningar gör att det saknas en intimitet till växterna och trädgården som plats. Kanske hade fler blomsterstilleben eller ett urval av växtrikare målningar, framför

allt under senare tidsperioder, kunnat balansera denna känsla av att det handlar om trädgård, men att känslan av trädgård aldrig riktigt infinner sig.

Det är ett långt tidsspänn och en stor ambition att täcka in trädgård under sex sekel och det är ett enormt arbete som framför allt Olausson har lagt ner på den här utställningen. En stor behållning är alla verk som inte visats tidigare. Det är tydligt att utställningen satts samman med stor kompetens och bland annat avspeglar Olaussons långa forskargärning inom området. Utställningen sprider kunskap om trädgårdskonsten till en större publik som inte kommit i kontakt med ämnet i någon större utsträckning tidigare. Sammanfattningsvis tar utställningen besökaren på en initierad resa genom sex sekler av trädgårdskonst i Sverige och Europa.

André Strömqvist

Fil.mag i konstvetenskap. Trädgårdsantikvarie och författare, André Strömqvist kulturmiljö AB
andre@andrestromqvist.se

Sofia Cele

Docent och lektor vid Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet
sofia.cele@kultgeog.uu.se

Anna Jakobsson, Per Håkansson, Astrid-Louise Lidforsen, Sandra Mol Hundra år med Rostorps trädgårdar Jubileumsbok för Föreningen Rostorps Egna Hem

ISBN 9789152734773

Malmö: Skog & Hem, [2022]

Svenska 146 sidor

Boken är en jubileumsskrift som publicerades 2022 till 100 årsjubileet av Rostorps egna hemsområde i Malmö. Idén till boken föddes hos en av de boende, Per Håkansson, som tillsammans med sin granne Astrid-Louise Lidforsen arbetat med jubileumsboken. Anna Jakobsson kom också ganska snart in i arbetet då hon tidigare forskat på Rostorps trädgårdar.

Syftet med boken är dels att beskriva områdets tillkomst och historia men även dess utveckling fram till våra dagar. Startskottet för Rostorps skedde våren 1922 då en grupp järnvägsanställda stegade upp till stadsingenjören i Malmö och fick mark för att bygga sig egna hem med trädgårdar. Trädgårdarna var en viktig del av området och dokumentationen av hur de sett ut har varit bristfällig; det vill denna bok råda bot på genom att beskriva dess utveckling och förändring över tid. Områdets tillkomst och historia beskrivs ingående och intressant och här finns växtlistor på ursprungliga fruktträdssorter. En stor del av boken utgörs av

den inventering som gjordes av åtta utvalda trädgårdar i området med fördjupande beskrivningar. Här finns utförliga växtlistor och översiktsskisser för varje trädgård och intervjuer med nuvarande ägare om vad deras trädgård betyder för dem. Sista kapitlet behandlar trädgårdars betydelse för psykiskt hälsa samt biologisk mångfald. Här försöker boken greppa över väl mycket, vilket gör den lite spretig. Den har ett rikt fotomaterial av både äldre och nyare bilder vilket bidrar till att göra den tilltalande och inspirerande. Sammantaget är det en trevlig bok som tar upp ett ganska outforskat stycke trädgårdshistoria på ett lättfattligt sätt.

Ulrika Rydh

Trädgårdsantikvarie
Hus & Grönska
ulrika@husochgronska.se

FORUM *för*
TRÄDGÅRDS
HISTORISK
FORSKNING

Bulletin

för trädgårdshistorisk forskning

NR 36, 2023 ISSN 1652-2362
www.gardenhistoryforum.org • gardenhistoryforum@gmail.com